

POLSKA
AKADEMIA
NAUK

PL ISSN 0012-5032

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

ROMAN SZCZĘSNY

PRZEMIANY
STRUKTURY PRZESTRZENNEJ
ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO
POLSKI W LATACH 1938 – 1988

PRÓBA SYNTEZY

ROK 1992

ZESZYT 4

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

**WYKAZ ZESZYTÓW
PRZEGLĄDU ZAGRANICZNEJ LITERATURY GEOGRAFICZNEJ**

za ostatnie lata

1987

- 1 Społeczna geografia medyczna, s. 156, zł 240,—
- 2 Teledetekcja w rolnictwie, s. 203, zł 240,—
- 3–4 Śródziemnomorska Konferencja Międzynarodowej Unii Geograficznej. Hiszpania 1986, s. 116, zł 480,—

1988

- 1 Współczesna geografia francuska, cz. I, s. 204, zł 240,—
- 2–3 Współczesna geografia francuska, cz. II, s. 247, zł 480,—
- 4 Próby ujęć globalnych, s. 200, zł 240,—

1989

- 1 Próby standaryzacji nazw geograficznych, s. 132, zł 360,—
- 2 Geografia percepcji, s. 219, zł 1000,—
- 3–4 XXVI Kongres Międzynarodowej Unii Geograficznej, Australia 1988, s. 128, zł 1500,—

1990

- 1 Problematyka badawcza i metody badań w dydaktyce geografii, s. 79, zł 3500,—
- 2 Modele migracji II, s. 171, zł 4000,—
- 3 Teledetekcyjny monitoring środowiska, s. 162, zł 7000,—
- 4 Geografia humanistyczna, s. 114, zł 7000,—

**PRZEMIANY STRUKTURY
PRZESTRZENNEJ ROLNICTWA
INDYWIDUALNEGO POLSKI
W LATACH 1938 – 1988**

PRÓBA SYNTEZY

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

ROMAN SZCZĘSNY

STRUCTURAL TRANSFORMATION
OF THE SPATIAL STRUCTURE
OF INDIVIDUAL FARMING IN POLAND,
1938 – 1988
AN ATTEMPT AT MAKING A SYNTHESIS

YEAR 1992

FASC. 4

WROCLAW · WARSZAWA · KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

<http://rcin.org.pl>

POLSKA
AKADEMIA
NAUK

INSTYTUT GEOGRAFII
I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

DOKUMENTACJA GEOGRAFICZNA

ROMAN SZCZĘSNY

PRZEMIANY
STRUKTURY PRZESTRZENNEJ
ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO
POLSKI W LATACH 1938 – 1988

PRÓBA SYNTEZY

ROK 1992

ZESZYT 4

WROCŁAW · WARSZAWA · KRAKÓW
ZAKŁAD NARODOWY IMIENIA OSSOLIŃSKICH
WYDAWNICTWO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

<http://rcin.org.pl>

KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor Naczelny: Jerzy Grzeszczak
Członkowie: Tadeusz Gerlach, Marek Grześ,
Alina Potrykowska, Józef Skoczek, Władysława Stola
Sekretarz: Maria Mozolewska-Adamczyk

Recenzent: prof. dr Jerzy Kostrowicki

Adres Komitetu:

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania
Polskiej Akademii Nauk
ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa

Maszynopis niniejszego numeru wpłynął do Wydawnictwa 15 lipca 1991

Redaktor Wydawnictwa Hanna Jurek

Redaktor techniczny Adam Przylibski

Printed in Poland

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1992.

Objętość: ark. wyd. 8,10; ark. druk. 6,75; ark. A₁ – 9.

Wrocławska Drukarnia Naukowa. Zam. 2154/92

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Założenia metodyczne	9
Typy rolnictwa indywidualnego w latach 1938–1988	12
Zarys rozwoju rolnictwa w II Rzeczypospolitej	28
Typy rolnictwa w 1938 r.	33
Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa indywidualnego po II wojnie światowej	35
Typy rolnictwa indywidualnego w 1960 r.	38
Typy rolnictwa indywidualnego w 1970 r.	40
Typy rolnictwa indywidualnego w 1975 r.	46
Typy rolnictwa indywidualnego w 1978 r.	52
Typy rolnictwa indywidualnego w 1983 r.	58
Typy rolnictwa indywidualnego w 1985 r.	64
Typy rolnictwa indywidualnego w 1988 r.	69
Przemiany struktury przestrzennej i typów rolnictwa indywidualnego w latach 1960–1988	87
Literatura	98
Załącznik 1. Cechy diagnostyczne rolnictwa	100
Structural transformation of the spatial structure of individual farming in Poland, 1938–1988. An attempt at making a synthesis (summary)	102
Изменения пространственной структуры индивидуального сельского хозяйства Польши. Попытка синтеза (резюме)	104

KOMITET REZERWY

Prezident Naczelny: Józef Gromowski
Członkowie: Tadeusz Gajda, Mieczysław
Alfred Pomyślny, Józef Młynarski, Władysław
Sekretarz: Józef Młynarski

Prezident: Józef Młynarski

SPIS TREŚCI

1	Wstęp
2	Nadzwyczajne
3	Typy robotniczych i robotniczek w latach 1940-1950
4	Karty robotnicze i ich rozwój
5	Typy robotnicze w 1950 roku
6	Przemysł robotniczy w 1950 roku
7	Typy robotnicze w 1950 roku
8	Typy robotnicze w 1950 roku
9	Typy robotnicze w 1950 roku
10	Typy robotnicze w 1950 roku
11	Typy robotnicze w 1950 roku
12	Typy robotnicze w 1950 roku
13	Typy robotnicze w 1950 roku
14	Typy robotnicze w 1950 roku
15	Typy robotnicze w 1950 roku
16	Typy robotnicze w 1950 roku
17	Typy robotnicze w 1950 roku
18	Typy robotnicze w 1950 roku
19	Typy robotnicze w 1950 roku
20	Typy robotnicze w 1950 roku
21	Typy robotnicze w 1950 roku
22	Typy robotnicze w 1950 roku
23	Typy robotnicze w 1950 roku
24	Typy robotnicze w 1950 roku
25	Typy robotnicze w 1950 roku
26	Typy robotnicze w 1950 roku
27	Typy robotnicze w 1950 roku
28	Typy robotnicze w 1950 roku
29	Typy robotnicze w 1950 roku
30	Typy robotnicze w 1950 roku
31	Typy robotnicze w 1950 roku
32	Typy robotnicze w 1950 roku
33	Typy robotnicze w 1950 roku
34	Typy robotnicze w 1950 roku
35	Typy robotnicze w 1950 roku
36	Typy robotnicze w 1950 roku
37	Typy robotnicze w 1950 roku
38	Typy robotnicze w 1950 roku
39	Typy robotnicze w 1950 roku
40	Typy robotnicze w 1950 roku
41	Typy robotnicze w 1950 roku
42	Typy robotnicze w 1950 roku
43	Typy robotnicze w 1950 roku
44	Typy robotnicze w 1950 roku
45	Typy robotnicze w 1950 roku
46	Typy robotnicze w 1950 roku
47	Typy robotnicze w 1950 roku
48	Typy robotnicze w 1950 roku
49	Typy robotnicze w 1950 roku
50	Typy robotnicze w 1950 roku
51	Typy robotnicze w 1950 roku
52	Typy robotnicze w 1950 roku
53	Typy robotnicze w 1950 roku
54	Typy robotnicze w 1950 roku
55	Typy robotnicze w 1950 roku
56	Typy robotnicze w 1950 roku
57	Typy robotnicze w 1950 roku
58	Typy robotnicze w 1950 roku
59	Typy robotnicze w 1950 roku
60	Typy robotnicze w 1950 roku
61	Typy robotnicze w 1950 roku
62	Typy robotnicze w 1950 roku
63	Typy robotnicze w 1950 roku
64	Typy robotnicze w 1950 roku
65	Typy robotnicze w 1950 roku
66	Typy robotnicze w 1950 roku
67	Typy robotnicze w 1950 roku
68	Typy robotnicze w 1950 roku
69	Typy robotnicze w 1950 roku
70	Typy robotnicze w 1950 roku
71	Typy robotnicze w 1950 roku
72	Typy robotnicze w 1950 roku
73	Typy robotnicze w 1950 roku
74	Typy robotnicze w 1950 roku
75	Typy robotnicze w 1950 roku
76	Typy robotnicze w 1950 roku
77	Typy robotnicze w 1950 roku
78	Typy robotnicze w 1950 roku
79	Typy robotnicze w 1950 roku
80	Typy robotnicze w 1950 roku
81	Typy robotnicze w 1950 roku
82	Typy robotnicze w 1950 roku
83	Typy robotnicze w 1950 roku
84	Typy robotnicze w 1950 roku
85	Typy robotnicze w 1950 roku
86	Typy robotnicze w 1950 roku
87	Typy robotnicze w 1950 roku
88	Typy robotnicze w 1950 roku
89	Typy robotnicze w 1950 roku
90	Typy robotnicze w 1950 roku
91	Typy robotnicze w 1950 roku
92	Typy robotnicze w 1950 roku
93	Typy robotnicze w 1950 roku
94	Typy robotnicze w 1950 roku
95	Typy robotnicze w 1950 roku
96	Typy robotnicze w 1950 roku
97	Typy robotnicze w 1950 roku
98	Typy robotnicze w 1950 roku
99	Typy robotnicze w 1950 roku
100	Typy robotnicze w 1950 roku

Prezident: Józef Młynarski

Prezident: Józef Młynarski

SPIS TREŚCI

WSTĘP

Opracowanie jest próbą przedstawienia przemian struktury przestrzennej rolnictwa indywidualnego w Polsce w ujęciu syntetycznym w latach 1938 – 1988.

Jest to podsumowanie badań prowadzonych w Zakładzie Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w ramach Problemów MR.I.28.03 i CPBP.03.12. Celem badań było poznanie zróżnicowania przestrzennego rolnictwa indywidualnego oraz zachodzących zmian jego struktury w okresie powojennym, w różnych warunkach środowiska przyrodniczego, w wyniku oddziaływania wielu przyczyn, politycznych, ekonomicznych, społecznych, kulturowych itp.

Badając przemiany struktury przestrzennej rolnictwa w okresie powojennym oraz drogę, którą przebyło ono w tym czasie, uznano za celowe nawiązanie do okresu przedwojennego, przyjmując jako punkt wyjściowy 1938 r. przedstawiający stan rolnictwa u schyłku II Rzeczypospolitej.

Badania przemian struktury przestrzennej rolnictwa indywidualnego – typów rolnictwa – przeprowadzone zostały za pomocą zastosowania ostatniej, w pełni dopracowanej wersji zasad, kryteriów i metod badań typologicznych (Kostrowicki 1984). Uzyskany wynik różni się nieco od prezentowanych wcześniej w wielu pracach publikowanych (Kostrowicki, Szczęsny 1978, Szczęsny 1983, 1987, 1988, 1990 itp.) bądź niepublikowanych, znajdujących się w Archiwum Problemu CPBP.03.12., jako rozliczenia etapowe (Szczęsny 1975 – 1989).

W pracy przedstawiono wyniki badań prowadzonych dla wybranych, charakterystycznych dla rolnictwa indywidualnego lat (1938, 1960, 1970, 1975, 1978, 1983, 1985, 1988), ukazujących zachodzące zmiany struktury rolnictwa i jego przestrzenne zróżnicowanie. W podsumowaniu zaprezentowano natomiast zmiany, które nastąpiły w latach 1960 – 1988.

Przy omawianiu typów rolnictwa lub ich kombinacji tylko w 1938 i 1960 r. podano pełne ich nazwy. W latach następnych przedstawiono je natomiast w wersji skróconej.

Przeprowadzone badania, mimo że w skali województw, a więc w formie zgeneralizowanej, wykazały:

- przydatność zastosowania metody typologicznej do badań syntetycznych rolnictwa w przestrzeni i czasie;
- możliwość uchwycenia i przedstawienia w ujęciu syntetycznym prze-

ZAŁOŻENIA METODYCZNE

Badania struktury przestrzennej rolnictwa, a zwłaszcza próby ujęć syntetycznych, mają w polskiej geografii rolnictwa bogatą tradycję. Istnieją na ten temat liczne prace prezentujące próby syntezy rolnictwa w skali gospodarstw, gmin, regionów i kraju, a nawet próby syntezy w skali świata. Wyniki dotychczasowych badań syntetycznych były jednak i są na ogół mało porównywalne, a próby szerszych uogólnień napotykały poważne trudności, gdyż stosowane w badaniach zasady, kryteria i metody różniły się znacznie między sobą.

W literaturze geograficznej, ekonomicznej i rolniczej dotyczącej badań przestrzennych rolnictwa, zwłaszcza badań syntetycznych, systemów rolnictwa, rejonów, regionów, a od pewnego czasu typów rolnictwa — typologii rolnictwa, mimo podejmowanych licznych prób ujednoczenia, występowały i występują duże rozbieżności terminologiczne, różne sformułowania oraz definicje pojęć, jak również rozbieżności w zakresie kryteriów czy podstaw badań oraz celów, którym mają służyć. W pracach nad syntezą rolnictwa stosowane były różne cechy diagnostyczne, począwszy od nielicznych, często przypadkowych, reprezentujących samo rolnictwo, aż po zespół cech reprezentujących nie tylko rolnictwo, ale również warunki zewnętrzne, przyrodnicze, a nawet pozaprodukcyjne (Dziedzic 1932; Ernst 1938; Wojtaszek 1956; Urban 1960; Laskowski 1964; Kostrowicki 1969, 1974 i in.).

W dotychczasowych badaniach syntetycznych stosowane były również różne metody ujęć, począwszy od prostych, lecz niezmiernie subiektywnych i trudnych do zastosowania, wymagających bardzo dobrej znajomości rolnictwa, aż po przystosowane do tego celu metody matematyczne oraz taksonomiczne (Kostrowicki 1969, Szczęsny 1988b).

Stosowane w badaniach syntetycznych różne metody, poprawne w ujęciu jednego okresu czasowego, były często nieprzydatne w badaniach struktury rolnictwa w przestrzeni i czasie bądź badaniach porównawczych rolnictwa Polski z rolnictwem innych krajów. Stąd też w prowadzonych badaniach nad przemianami struktury przestrzennej rolnictwa Polski w ujęciu syntetycznym w przestrzeni i czasie przyjęto zasady, kryteria, jak też metodę wypracowaną w Zakładzie Geografii Rolnictwa i Obszarów Wiejskich oraz Komisji Typologii Rolnictwa Międzynarodowej Unii Geograficznej, spełniające wymogi przyjętych założeń (Kostrowicki 1969, 1984).

Zgodnie z przyjętymi ustaleniami „...typ rolnictwa jest syntezą cech wewnętrznych charakteryzujących samo rolnictwo jako złożony kompleks produkcyjny, ukształtowany w określonych warunkach środowiska przez określone procesy społeczno-ekonomiczne” (Kostrowicki 1978). Typ rolnictwa

określany jest na podstawie wzajemnego stosunku wszystkich istotnych cech samego rolnictwa, a więc cech społecznych, organizacyjno-technicznych, produkcyjnych i strukturalnych. Warunki zewnętrzne, przyrodnicze i pozaprzyrodnicze, w których rozwijało się rolnictwo, służą natomiast do wyjaśnienia przyczyn, dlaczego dany typ wykształcił się w określonym miejscu i czasie. Tak więc, w zależności od różnych układów i przyczyn zewnętrznych, przyrodniczych (gleby, klimat, rzeźba terenu itp.), a zwłaszcza pozaprzyrodniczych, przeszłych i obecnych układów społeczno-gospodarczych, ogólnego poziomu techniki, kultury, polityki rolnej i polityki cen, rozmieszczenia ośrodków zbytu i przetwórstwa, dostępności komunikacyjnej, a nawet zasad prawnych, obyczajów czy tradycji, rolnictwo przybiera różne formy, wykazując podobieństwo do różnych typów. Pod wpływem zmieniających się warunków zewnętrznych zmieniają się też cechy rolnictwa, powodując jego przechodzenie od jednego typu do drugiego.

Zgodnie z zasadami przyjętymi w badaniach przemian struktury przestrzennej rolnictwa w ujęciu syntetycznym — typów rolnictwa w Polsce w latach 1938 — 1988 za podstawę przyjęto 27 zmiennych reprezentujących główne cechy samego rolnictwa (zał. 1).

Wyrażone w różnych miarach wskaźniki reprezentujące poszczególne zmienne zostały znormalizowane i wyrażone liczbami 1 — 5, reprezentującymi klasy rozpiętości światowej danej cechy oraz przedstawione pod postacią kodu, w którym występują kolejno po sobie w czterech grupach znormalizowane cechy typologiczne.

Typy rolnictwa określono stosując „Metodę Dewiacji”, umożliwiającą określenie występujących różnic między kodami jednostek podstawowych, przyjętych w badaniach i reprezentujących strukturę rolnictwa w poszczególnych latach a kodami „Typów Modeli Rolnictwa” (Kostrowicki 1984, Szczęsny 1988b), według zasady:

$$S = \sum_{j=1}^n (ik_1 - jk_1) + (ik_n - jk_n).$$

Określenie podobieństwa między „Typami Modelami Rolnictwa” I, II, a zwłaszcza III rzędu a kodami jednostek podstawowych dokonano według następujących przyjętych kryteriów: kody poszczególnych jednostek podstawowych różnią się od „Typu Modelu Rolnictwa” I rzędu do sumy 30%, czyli 33 różnic, II rzędu do sumy 20%, czyli 22 różnic i III rzędu do sumy 10%, czyli 11 różnic i do tej granicy uznać je należy za reprezentujące dany typ rolnictwa. Stopień podobieństwa do określonego „Typu Modelu” może być jednak bardzo różny.

Niejednokrotnie badana jednostka podstawowa wykazywała bardzo dalekie podobieństwo do „Typu Modelu” III rzędu, znajdując się na granicy przyjętych kryteriów bądź nieznacznie je przekraczając. Wskazywało to, że badana jednostka znajduje się na etapie przechodzenia od jednego typu do drugiego, łącząc cechy obydwu. W takich przypadkach przyjęto klauzulę tolerancji, podwyższając granicę określania typów rolnictwa III rzędu o 10%.

W wielu przypadkach kody jednostek podstawowych wykazywały podobieństwo do dwu lub więcej „Typów Modeli Rolnictwa” III rzędu. Zjawisko

takie uznać należy za normalne, zgodne z zasadami typologii. Oznacza to, że jednostka podstawowa ma charakter przejściowy między dwoma lub więcej typami. Może to być przejściowość w czasie, w przypadku, gdy rolnictwo badanego terenu znajdowało się lub znajduje w stadium przechodzenia od jednego typu do drugiego, w wyniku czego łączy cechy typów stanowiących ogniwa określonego ciągu rozwojowego, np. Tmb-Tmm-Mmm. Może to też być przejściowość w przestrzeni, będąc odbiciem zróżnicowania wewnętrznego badanej jednostki, na terenie której, w różnych warunkach środowiska przyrodniczego, pod wpływem różnych oddziaływań społecznych, gospodarczych itp., przy występującym zróżnicowaniu struktury gospodarstw, a także odmiennych sposobach gospodarowania, mogą występować różne typy rolnictwa, np. Tmb-Tmk-Mmg-Mmm itp. Niejednokrotnie kod reprezentujący strukturę rolnictwa w badanej jednostce może być wypadkową różnego udziału różnych typów rolnictwa, nie reprezentując żadnego z nich.

Jednostki podstawowe wykazujące podobieństwo do dwu lub więcej „Modeli Typów Rolnictwa” poddane zostają dodatkowym badaniom za pomocą metody „kolejnych iloczynów” w układzie 4/4, w celu ustalenia stopnia podobieństwa i udziału poszczególnych typów w badanej jednostce.

Kombinacje typów rolnictwa przedstawione zostają w formie zunifikowanego zapisu, informującego o dominacji, przewadze, równowadze lub udziale danego typu lub typów rolnictwa na terenie badanej jednostki, np.: Tmm₄, Tmm₃-Mmm, Tmm₂-Mmm₂, Tmm₁-Mmm₃, Mmm₄, bądź Tmb₁-Tmm₂-Mmm₁ itp. (Szczęsny 1988b).

TYPY ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO W LATACH 1938–1988

W zależności od zróżnicowania przestrzennego warunków zewnętrznych rozwoju rolnictwa zarówno przyrodniczych, jak i różnic oraz zachodzących zmian warunków pozaprzyrodniczych (społecznych, ekonomicznych, ogólnego poziomu techniki, kultury itp.), rolnictwo przybierało różne formy, wykazując podobieństwo do różnych typów.

W latach 1938–1988 rolnictwo indywidualne w Polsce, w różnych okresach i na różnych obszarach wykazywało większe lub mniejsze podobieństwo do następujących „Modeli Typów Rolnictwa” III rzędu:

- typ Etm – rolnictwo tradycyjne, ekstensywne, ugorowe, samozaopatrzeniowe, mieszane, kod:
1341221 – 3311132 – 2321221 – 133221;
- typ Tmb – rolnictwo tradycyjne, średniopracochłonne, niskoproduktywne, niskotowarowe, półsamozaopatrzeniowe, mieszane, kod:
1151222 – 3412133 – 2321221 – 133221;
- typ Tmm – rolnictwo tradycyjne, średniopracochłonne, nisko- lub średnioproduktywne, półtowarowe, mieszane, kod:
11511222 – 3323143 – 3323321 – 113231;
- typ Tmc – rolnictwo tradycyjne, średnioproduktywne, półtowarowe, mieszane o przewadze produkcji roślinnej, kod:
1241212 – 4422243 – 3423332 – 334221;
- typ Tmk – rolnictwo tradycyjne, intensywne, pracochłonne o wysokiej produktywności ziemi, niskiej produktywności pracy, półtowarowe, mieszane o przewadze produkcji zwierzęcej, kod:
1151112 – 4423144 – 4421233 – 132451;
- typ Tmo – rolnictwo tradycyjne, bardzo drobnoskalowe, średniopracochłonne, o wysokiej produktywności ziemi, niskiej produktywności pracy, wtórnie samozaopatrzeniowe, kod:
1151111 – 3223142 – 4422133 – 113331;
- typ Mmp – rolnictwo rynkowe, bardzo drobnoskalowe, wysokoproduktywne, półtowarowe, mieszane o przewadze produkcji roślinnej (w tym znaczny udział warzyw i owoców), kod:
1151111 – 4254454 – 4422342 – 313341;
- typ Mmf – rolnictwo rynkowe, średnioskalowe, średniointensywne, wysokokapitałochłonne, produktywne, towarowe, mieszane o przewadze produkcji roślinnej (w tym znaczny udział upraw trwałych), kod:
1151112 – 3243343 – 3433433 – 324221;

- typ Mmc – rolnictwo rynkowe, intensywne, produktywne, towarowe, mieszane o przewadze produkcji roślinnej (w tym znaczny udział upraw trwałych), kod:
1151222 – 4254142 – 4434443 – 2132222;
- typ Mmm – rolnictwo rynkowe, średniopracochłonne, wysokokapitałochłonne, produktywne, towarowe, mieszane, kod:
1151222 – 3255144 – 4444442 – 122331;
- typ Mmg – rolnictwo rynkowe, mało intensywne, średnioproduktywne, średniotowarowe, mieszane o przewadze produkcji zwierzęcej, kod:
11511232 – 2223143 – 3433333 – 131351;
- typ Mmw – rolnictwo rynkowe, średniopracochłonne, wysokokapitałochłonne, średnioproduktywne, średniotowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej, kod:
1151122 – 3155145 – 3343333 – 151251;
- typ Mmh – rolnictwo rynkowe, bardzo drobnoskalowe, intensywne, wysokoproduktywne, mieszane o przewadze produkcji zwierzęcej, kod:
1151112 – 4454254 – 5533442 – 142451.

Tak więc na terenie Polski w latach 1938 – 1988, w różnych okresach i na terenach różnych regionów występowało 13 typów rolnictwa, począwszy od rolnictwa tradycyjnego, ekstensywnego, ugorowego, samozaopatrzeniowego (Etm) i rolnictwa tradycyjnego, średniopracochłonnego, niskoproduktywnego, niskotowarowego, półsamozaopatrzeniowego (Tmb), poprzez rolnictwo tradycyjne, nisko- lub średnioproduktywne, półtowarowe, mieszane (Tmm), i o przewadze produkcji roślinnej (Tmc), bądź o przewadze produkcji zwierzęcej (Tmk) i rolnictwo tradycyjne, wtórnie samozaopatrzeniowe (Tmo), aż po rolnictwo rynkowe, produktywne, towarowe, mieszane (Mmm), o przewadze produkcji roślinnej (Mmp, Mmf, Mmc), bądź przewadze produkcji zwierzęcej (Mmg, Mmw, Mmh). W wyniku zachodzących zmian następowało zanikanie jednych typów, a w ich miejsce pojawiały i rozprzestrzeniały się inne. Zachodzące zmiany były zróżnicowane w przestrzeni i w czasie, na ogół jednak następowało zanikanie rolnictwa tradycyjnego (Tmb, Tmm, Tmc, Tmk), a pojawianie się i rozprzestrzeganie rolnictwa rynkowego (Mmm, Mmp, Mmf, Mmg, Mmw, Mmh). Proces ten z takich lub innych przyczyn, w różnych regionach i latach ulegał przyspieszeniu bądź zahamowaniu, niejednokrotnie też, zwłaszcza w okresie regresu, następowały zmiany w odwrotnym kierunku i powrót do wcześniej występujących typów bądź nawet przechodzenie do rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego (Tmo), typowego dla gospodarstw ludności dwuzawodowej.

Przestrzenne zróżnicowanie i zachodzące zmiany typów rolnictwa indywidualnego w latach 1938 – 1988 przedstawiały się następująco:

Rolnictwo tradycyjne, ekstensywne, ugorowe, samozaopatrzeniowe (Etm). Charakteryzowało się ono średnimi nakładami pracy ludzi i zwierząt pociągowych, brakiem mechanizacji i niestosowaniem nawożenia mineralnego, średnią intensywnością użytkowania gruntów ornych (powszechne ugorowanie) i niską intensywnością chowu zwierząt. Niska była również produktywność ziemi, pracy oraz stopień i poziom produkcji towarowej, bardzo niski stopień specjalizacji

cji oraz niski udział produkcji zwierzęcej w produkcji globalnej i towarowej rolnictwa.

Typ ten rolnictwa, jako towarzyszący innym, w niewielkim udziale występował w 1938 r. tylko na terenach północno-wschodniej Polski, a w okresie powojennym na terenach nielicznych wsi w woj. białostockim (Biegajło 1957).

Rolnictwo tradycyjne, półsamozaopatrzeniowe (typ Tmb), o średnich nakładach pracy ludzi, wysokich nakładach siły pociągowej zwierząt, o bardzo niskiej mechanizacji, niskim zużyciu nawozów mineralnych, średniej intensywności użytkowania gruntów ornych (nierzadkie jeszcze ugorowanie) i średniej intensywności chowu zwierząt. Niska była również produktywność ziemi, pracy oraz stopień i poziom produkcji towarowej, bardzo niski stopień specjalizacji oraz niski udział produkcji zwierzęcej w produkcji globalnej oraz towarowej rolnictwa.

W 1938 r. rolnictwo to (Tmb) przeważało na znacznych obszarach środkowej i wschodniej Polski, a w równowadze z innymi typami, poza Wielkopolską oraz Śląskiem występowało na pozostałych obszarach kraju, w tym w niewielkim udziale na terenie Pomorza.

Rolnictwo to w 1960 r. dominowało lub przeważało na terenach północno-wschodniej Polski, występując w znacznym udziale także w zachodniej i północnej części, gdzie przeniesione zostało po 1946 r. przez ludność zasiedlającą te ziemie, a także w środkowej części kraju (ryc. 1).

W dziesięć lat później, w 1970 r., w wyniku rozwoju rolnictwa zasięg występowania typu Tmb poważnie się skurczył. Przeważało ono wprawdzie nadal na terenach Polski północno-wschodniej, lecz w poważnym udziale występowało już tylko na terenach środkowo-wschodniej Polski.

W latach następnych zasięg występowania tego typu nadal się kurczył i w 1978 r. w znacznym udziale występował już tylko na terenach nielicznych województw północno-wschodniej Polski i w woj. radomskim.

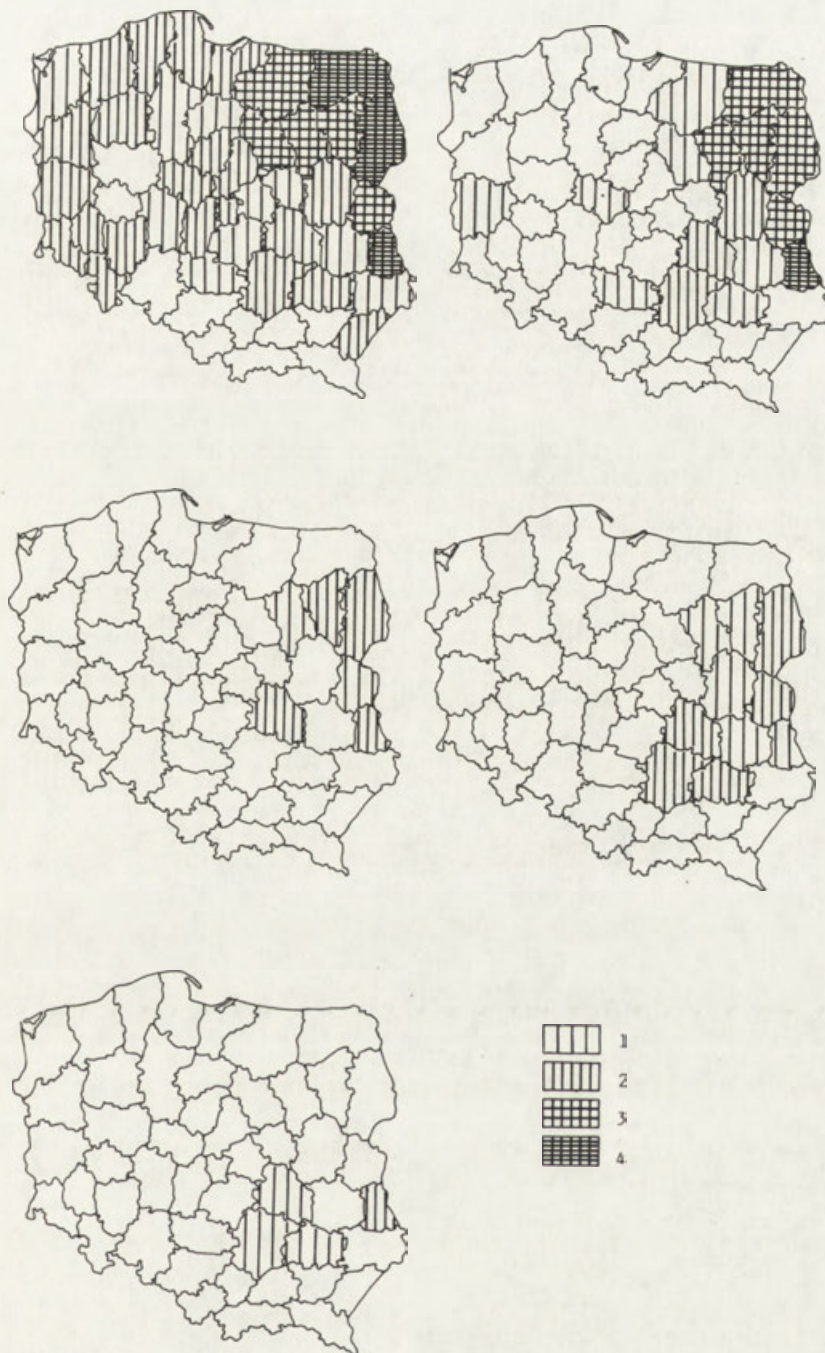
Po 1978 r., w wyniku regresu w rolnictwie ponownie zaczęło się ono rozprzestrzeniać i w 1983 r. w znacznym udziale występowało na terenach północno-wschodniej Polski i pojawiło się na terenach wielu województw środkowej części kraju, gdzie rolnictwo indywidualne uległo w tym czasie znacznej ekstensyfikacji (ryc. 1).

W latach następnych zasięg występowania tego typu ponownie kurczył się i w 1988 r. występowało ono już tylko jako towarzyszące, a więc w niewielkim udziale na terenach nielicznych województw środkowo-wschodniej Polski.

Rolnictwo tradycyjne, półtowarowe, mieszane (typ Tmm). Cechują je małe rozmiary gospodarstw rolnych, średnie nakłady pracy ludzi i zwierząt pociągowych, niska mechanizacja, lecz średnie nawożenie mineralne i średnia intensywność chowu zwierząt. Średnia jest również produktywność ziemi, niska produktywność pracy, średni stopień towarowości, niski poziom produkcji towarowej, bardzo niski stopień specjalizacji oraz względna równowaga produkcji roślinnej i zwierzęcej w produkcji globalnej i towarowej rolnictwa.

W 1938 r. rolnictwo to (typ Tmm) przeważało na terenach Wielkopolski i Śląska, w znacznym udziale występowało też na Pomorzu i środkowo-zachodniej części kraju, a jako towarzyszące, a więc w niewielkim udziale, na terenach środkowo-wschodniej Polski.

W 1960 r. typ ten dominował jedynie w województwie opolskim, odgrywa-

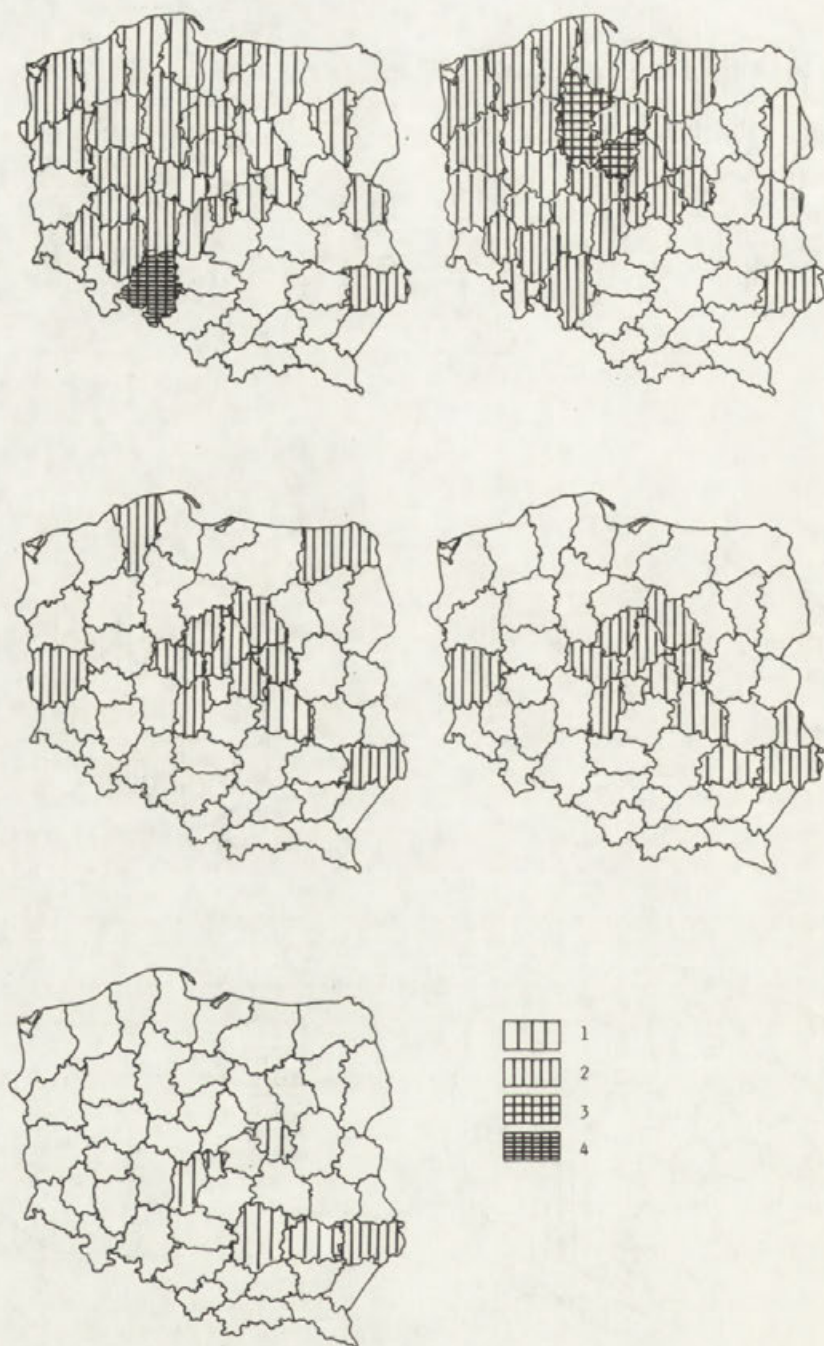

Ryc. 1. Zasięg występowania typu Tmb w latach: 1960, 1970, 1978, 1983, 1988

1 – udział 1/4, 2 – równowaga 2/4, 3 – przewaga 3/4, 4 – dominacja 4/4

The range of type Tmb in the years 1960, 1970, 1978, 1983, 1988

1 – the ratio of 1/4; 2 – balanced 2/4 ratio; 3 – prevalent 3/4 ratio; 4 – dominant 4/4 ratio

Ryc. 2. Zasięg występowania typu Tmm w latach 1960, 1970, 1978, 1983, 1988

1 – udział 1/4, 2 – równowaga 2/4, 3 – przewaga 3/4, 4 – dominacja 4/4

The range of the type Tmm in the years 1960, 1970, 1978, 1983, 1988

1 – the ratio of 1/4; 2 – balanced 2/4 ratio; 3 – prevalent 3/4 ratio; 4 – dominant 4/4 ratio

jąc również poważną rolę na terenie Wielkopolski i szeregu województw Pomorza (ryc. 2).

W latach następnych, w wyniku stopniowego rozwoju rolnictwa typ ten umocnił się na terenie Pomorza i środkowo-zachodniej Polski wykazując również ekspansję na tereny wschodnie i wypierając rolnictwo tradycyjne, półsamozaopatrzeniowe (Tmb), a równocześnie ustępował miejsca rolnictwu rynkowemu (Mmm).

W 1970 r. typ ten grał już poważną rolę na terenach zachodniej, północnej oraz środkowo-zachodniej i środkowo-północnej Polski, a także w woj. zamojskim. Natomiast na terenie Wielkopolski udział jego stopniowo malał, na jego miejscu pojawiło się rolnictwo rynkowe.

Po 1971 r. w wyniku dynamicznego rozwoju rolnictwa typ ten stopniowo zanikał na terenach zachodniej i północnej Polski. W 1978 r. w znacznym udziale występował już tylko na terenach środkowej Polski i w województwach: zielonogórskim, śląskim, suwalskim i zamojskim.

W latach następnych rolnictwo tego typu stopniowo zanikało na terenach środkowej Polski, a równocześnie w niewielkim udziale jako towarzyszące pojawiło się w 1983 r. na terenach wielu województw środkowo-wschodniej Polski i w niewielkim udziale, jako typ towarzyszący, dotrwało do 1988 r. na tych terenach (ryc. 2).

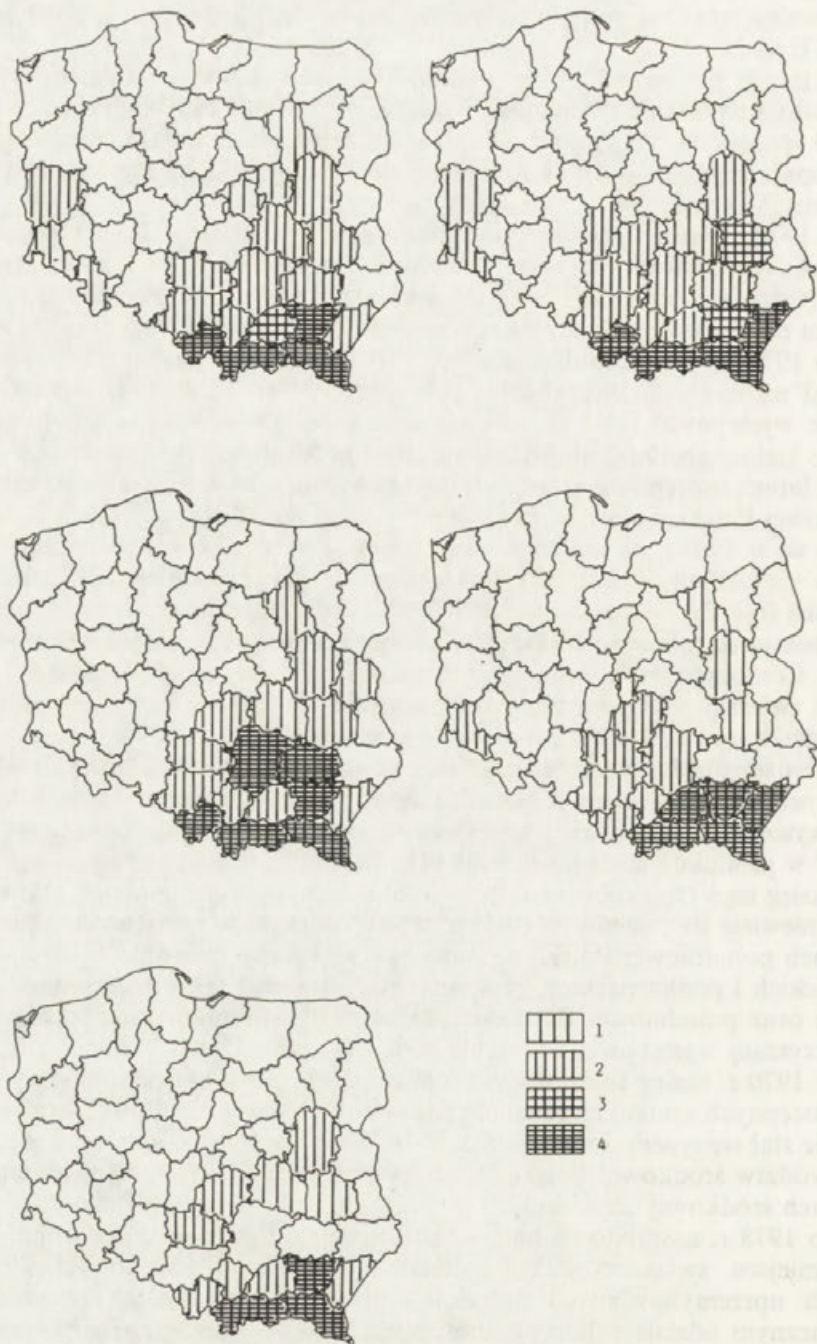
Intensywne rolnictwo tradycyjne, mieszane z przewagą chowu zwierząt (typ Tmk). Cechują je bardzo małe rozmiary gospodarstw, wysokie nakłady pracy ludzi i zwierząt pociągowych, niska mechanizacja, średnie nawożenie mineralne, wysoka intensywność użytkowania gruntów ornych i chowu zwierząt. Wysoka jest też produktywność ziemi, lecz niska produktywność pracy, niski stopień specjalizacji. Cechuje je ponadto dosyć znaczny udział użytków zielonych oraz wysoki udział produkcji zwierzęcej w produkcji globalnej i bardzo wysoki udział w produkcji towarowej rolnictwa.

Zasięg tego typu rolnictwa, tak w okresie międzywojennym, jak i powojennym, niewiele się zmienił. W 1938 r. występował on w poważnym udziale na terenach południowej Polski, natomiast w 1960 r. dominował on na terenach karpaccich i podkarpaccich, poważną rolę odgrywał także na terenach środkowej oraz południowej Polski, jak też w woj. zielonogórskim, jako zaś typ towarzyszący występował na terenie Sudetów i północnego Mazowsza (ryc. 3).

W 1970 r. zasięg i udział występowania typu Tmk był podobny, w latach zaś następnych zanikał na terenach południowo-zachodniej Polski, lecz równocześnie stał się typem dominującym w 1978 r. na terenach południowej i wielu województw środkowej Polski. W mniejszym udziale występował również na terenach środkowej części kraju.

Po 1978 r. nastąpiło stopniowe kurczenie się jego zasięgu i udziału, a na jego miejscu, zwłaszcza wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych i na terenach uprzemysławianych południowej i środkowej Polski, pojawiło się w znacznym udziale rolnictwo tradycyjne, wtórnie samozaopatrzeniowe (typ Tmo), typowe dla gospodarstw ludności dwuzawodowej.

W wyniku dużych zmian rolnictwo to (Tmk) w 1988 r. dominowało już tylko na terenach karpaccich, a w znacznym udziale występowało na terenach województw podkarpaccich, Wyżyny Częstochowskiej i w woj. siedleckim (ryc. 3).

Ryc. 3. Zasięg występowania typu Tmk w latach 1960, 1970, 1978, 1983, 1988

1 – udział 1/4, 2 – równowaga 2/4, 3 – przewaga 3/4, 4 – dominacja 4/4

The range of the type Tmk in the years 1960, 1970, 1978, 1983, 1988

1 – the ratio of 1/4; 2 – balanced 2/4 ratio; 3 – prevalent 3/4 ratio; 4 – dominant 4/4 ratio

Rolnictwo tradycyjne, wtórnie samozaopatrzeniowe (typ Tmo), typowe dla gospodarstw ludności dwuzawodowej. Rolnictwo to charakteryzują bardzo małe rozmiary gospodarstw, średnie nakłady pracy ludzi i zwierząt pociągowych, niska mechanizacja, średnie nawożenie mineralne i średnia intensywność chowu zwierząt. Przeważa natomiast wysoka produktywność ziemi, niska produktywność pracy, bardzo niski stopień towarowości, średni poziom produkcji towarowej, średni stopień specjalizacji oraz średni udział produkcji zwierzęcej w produkcji globalnej i towarowej rolnictwa.

Typ ten pojawił się i rozwinął w Polsce wraz z procesami uprzemysłowienia kraju. W 1960 r. odgrywał on poważną rolę jedynie wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych Śląska, Krakowa i Łodzi, a w niewielkim udziale występował na terenach Sudetów oraz wokół terenów uprzemysławianych środkowej i południowej Polski (ryc. 4).

W latach 1960–1970 jego zasięg i udział występowania umocnił się wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych i pojawił się na terenach uprzemysławianych środkowej oraz południowej Polski.

Po 1971 r., w wyniku dynamicznego rozwoju rolnictwa i wzrostu zainteresowania rolników produkcją towarową, jego zasięg występowania kurczył się. W 1978 r. w większym udziale występował jedynie na terenie woj. częstochowskiego i piotrkowskiego, a w niewielkim — jako towarzyszący innym typom — występował na terenach nielicznych województw środkowej Polski (ryc. 4).

Po 1978 r. w wyniku regresu w rolnictwie zasięg udziału występowania typu Tmo stopniowo rozprzestrzenił się wypierając rolnictwo tradycyjne, półtowa-
rowe o przewadze produkcji zwierzęcej (typ Tmk).

W 1988 r. odgrywał on ponownie poważną rolę na terenach wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych i na terenach uprzemysławianych południowej oraz środkowej Polski (ryc. 4).

**Mało intensywne rolnictwo rynkowe, półtowa-
rowe o przewadze produkcji zwierzęcej (typ Mmg)**. Rolnictwo to cechują średnie rozmiary gospodarstw, niskie nakłady pracy ludzi i zwierząt pociągowych, niska mechanizacja, średnie nawożenie mineralne i średnia intensywność chowu zwierząt. Średnia jest także produktywność ziemi i pracy, stopień towarowości, poziom produkcji towarowej, stopień specjalizacji oraz udział trwałych użytków zielonych, produkcji zwierzęcej w produkcji globalnej i bardzo wysoki udział produkcji zwierzęcej w produkcji towarowej rolnictwa.

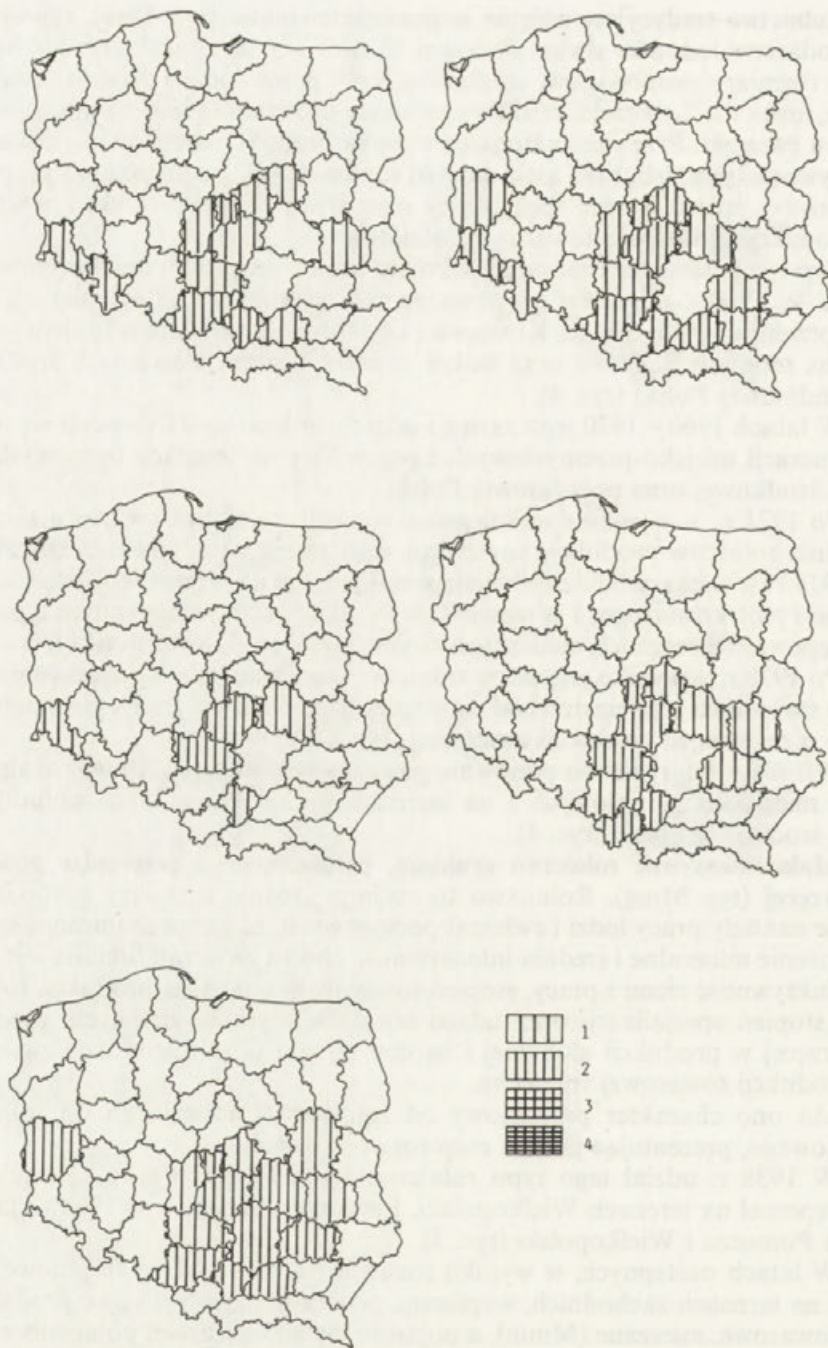
Ma ono charakter przejściowy od rolnictwa tradycyjnego do rolnictwa rynkowego, prezentując pewien etap rozwoju rolnictwa.

W 1938 r. udział tego typu rolnictwa był niewielki i jako towarzyszący występował na terenach Wielkopolski, Pomorza i Śląska, a w 1960 r. na terenach Pomorza i Wielkopolski (ryc. 5).

W latach następnych, w wyniku rozwoju rolnictwa Mmg stopniowo znikało na terenach zachodnich, wypierane przez rolnictwo rynkowe produktywne, towarowe, mieszane (Mmm), a pojawiło się na obszarach północno-wschodniej części kraju, występując w 1970 r. nadal w niewielkim udziale na terenach północnej i środkowo-zachodniej Polski.

Po 1971 r. wraz z dynamicznym rozwojem rolnictwa stopniowo znikało i w 1978 r. występowało już tylko na terenie woj. siedleckiego (ryc. 5).

Ponowne rozprzestrzenianie się tego typu rolnictwa nastąpiło po 1980 r.

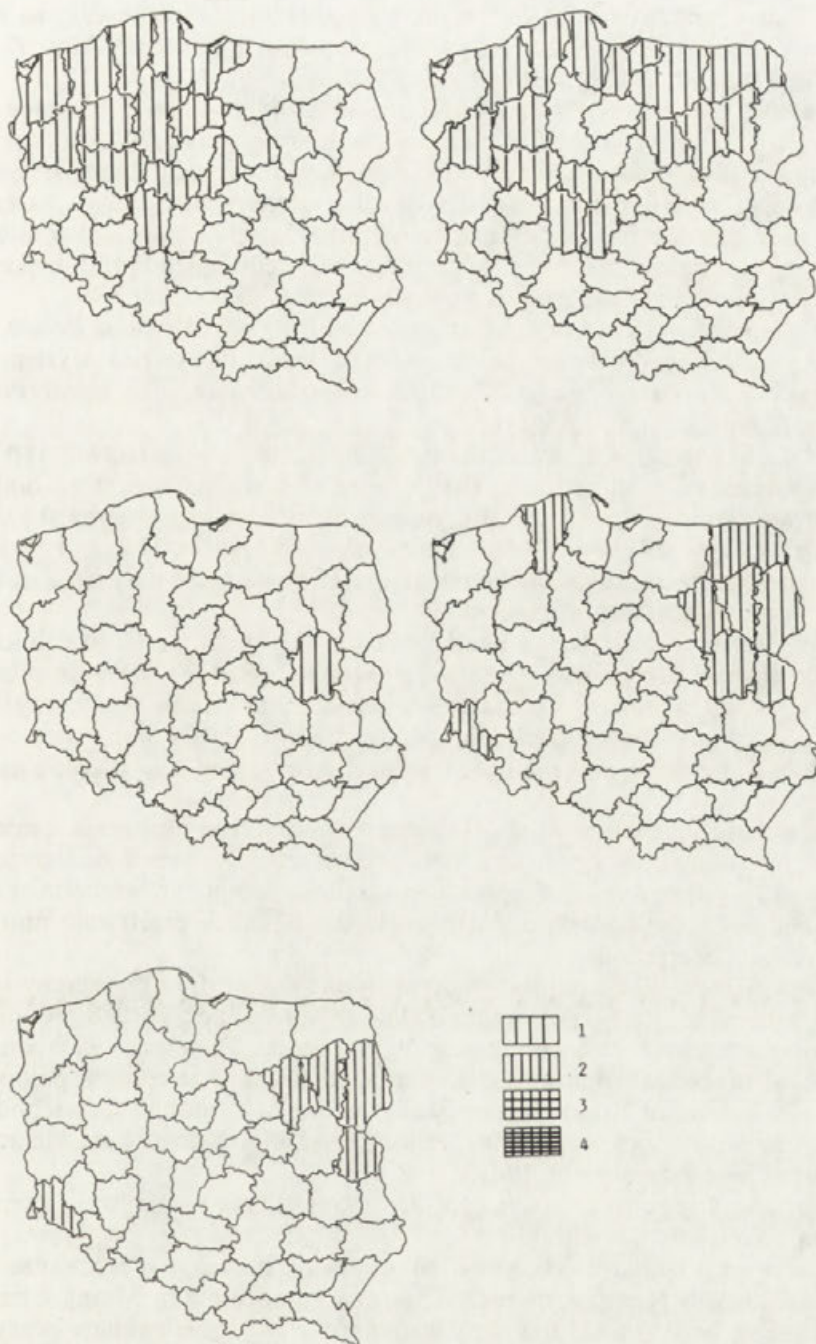

Ryc. 4. Zasięg występowania typu Tmo w latach 1960, 1970, 1978, 1983, 1988

1 – udział 1/4, 2 – równowaga 2/4, 3 – przewaga 3/4, 4 – dominacja 4/4

The range of the type Tmo in the years 1960, 1970, 1978, 1983, 1988

1 – the ratio of 1/4; 2 – balanced 2/4 ratio; 3 – prevalent 3/4 ratio; 4 – dominant 4/4 ratio

Ryc. 5. Zasięg występowania typu Mmg w latach 1960, 1970, 1978, 1983, 1988

1 - udział 1/4, 2 - równowaga 2/4, 3 - przewaga 3/4, 4 - dominacja 4/4

The range of the type Mmg in the years 1960, 1970, 1978, 1983, 1988

1 - the ratio of 1/4; 2 - balanced 2/4 ratio; 3 - prevalent 3/4 ratio; 4 - dominant 4/4 ratio

i w 1983 r. w znacznym udziale lub jako towarzyszące występowało na terenach północno-wschodniej Polski, w woj. śląskim i jeleniogórskim. Z nieznacznymi zmianami przetrwało ono do 1988 r.

Rolnictwo rynkowe, kapitałochłonne, produktywne, towarowe, mieszane (typ Mmm). Rolnictwo to cechują niewielkie rozmiary gospodarstw, średnie nakłady pracy ludzi, niskie nakłady siły pociągowej zwierząt, bardzo wysoka mechanizacja, nawożenie mineralne i wysoka intensywność chowu zwierząt. Wysoka jest również produktywność ziemi, pracy, stopień i poziom produkcji towarowej, lecz niski stopień specjalizacji, a także średni udział produkcji zwierzęcej w produkcji globalnej i towarowej rolnictwa.

Ten typ właściwy dla krajów Europy zachodniej pojawił się w Polsce najwcześniej na terenie Wielkopolski i w 1960 r. w poważnym udziale występował na terenie województwa leszczyńskiego, a w nieznacznym, jako towarzyszący w woj. poznańskim (ryc. 6).

W latach następnych, wraz ze zmianami struktury rolnictwa, typ ten (Mmm) stopniowo rozprzestrzenił się na inne obszary, głównie w zachodniej części kraju. W rezultacie w 1970 r. w znacznym udziale występował już na terenach wielu województw Dolnego Śląska, Wielkopolski, Dolnego Powiśla oraz w woj. szczecińskim, płońskim i zamojskim, jako towarzyszący zaś na terenie Pomorza i w woj. warszawskim (ryc. 6).

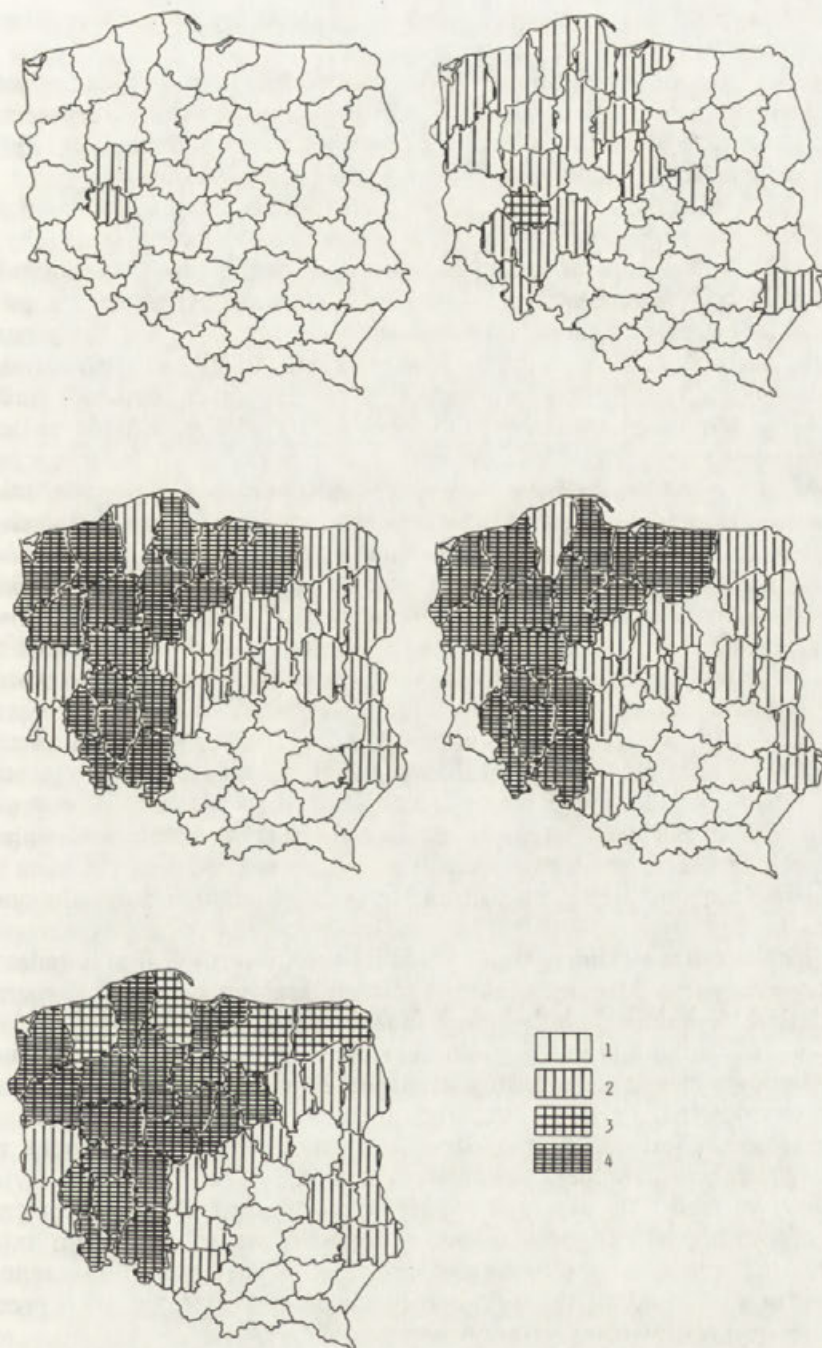
W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych, w wyniku rozwoju rolnictwa, nastąpiła ekspansja rolnictwa rynkowego (Mmm) i w 1978 r. dominowało już ono na terenach zachodniej i północnej, a w znacznym udziale występowało na terenach środkowo-zachodniej i północno-wschodniej Polski oraz w woj. zielonogórskim i śląskim, a w nieznacznym na Podlasiu i w woj. jeleniogórskim (ryc. 6).

W latach następnych, w wyniku regresu gospodarczego ekspansja rolnictwa rynkowego została przyhamowana, nastąpiło nawet zmniejszenie się jego zasięgu i udziału występowania na terenach środkowo- i północno-wschodniej Polski oraz w woj. jeleniogórskim. Na pozostałych terenach przetrwało ono bez większych zmian (ryc. 6).

Ponowny rozwój i ekspansja rolnictwa rynkowego (Mmm) na tereny środkowej i wschodniej Polski nastąpiła po 1984 r. W rezultacie w 1988 r. dominowało ono na terenach Dolnego Śląska, Wielkopolski, Pomorza i zachodniego Mazowsza, przeważało natomiast na terenach wielu województw północnej Polski, a w znacznym udziale występowało na terenach środkowej i wschodniej Polski oraz w woj. jeleniogórskim, zielonogórskim i katowickim, stając się rolnictwem przeważającym w Polsce (ryc. 6).

Pozostałe typy rolnictwa występowały sporadycznie i odgrywały znacznie mniejszą rolę.

Rolnictwo rynkowe, produktywne, półtowarowe, mieszane o przewadze produkcji roślinnej, w tym znaczny udział warzyw i owoców (typ Mmp). Charakterystyczne są bardzo małe rozmiary gospodarstw, wysokie nakłady pracy ludzi i niskie nakłady pracy zwierząt pociągowych, bardzo wysoka mechanizacja, wysokie nawożenie mineralne, bardzo wysoka intensywność użytkowania gruntów ornych oraz wysoka intensywność chowu zwierząt. Wysoka jest też produktywność ziemi, lecz niska produktywność pracy, średni stopień towarowości, wysoki poziom produkcji towarowej, niski stopień specjalizacji oraz

Ryc. 6. Zasięg występowania typu Mmm w latach 1960, 1970, 1978, 1983, 1988

1 – udział 1/4, 2 – równowaga 2/4, 3 – przewaga 3/4, 4 – dominacja 4/4

The range of the type Mmm in the years 1960, 1970, 1978, 1983, 1988

1 – the ratio of 1/4; 2 – balanced 2/4 ratio; 3 – prevalent 3/4 ratio; 4 – dominant 4/4 ratio

średni udział produkcji zwierzęcej w produkcji globalnej, jak też wysoki w produkcji towarowej rolnictwa.

Typ ten pojawił się na terenie Polski około 1970 r., występując w niewielkim udziale jako typ towarzyszący na terenie woj. krakowskiego, reprezentując rolnictwo bardzo drobnoskalowe, rynkowe w strefie podmiejskiej, ukierunkowane w znacznym stopniu na produkcję warzyw i owoców.

W latach następnych, w wyniku rozwoju rolnictwa typ ten pojawił się na terenach innych województw i w 1975 r. występował już na terenach województw krakowskiego, łódzkiego, skierniewickiego oraz tarnobrzeskiego i przemyskiego. Na terenach tych ostatnich związany był głównie z powstaniem zakładów przetwórstwa owocowo-warzywnego. W 1978 r. występował już tylko na terenach województw krakowskiego, łódzkiego i przemyskiego, a w latach następnych stopniowo zanikał wypierany przez rolnictwo tradycyjne, wtórnie samozaopatrzeniowe. Do 1988 r. utrzymał się jedynie na terenie woj. krakowskiego.

Rolnictwo rynkowe, intensywne, wysokokapitałochłonne, towarowe, mieszane o przewadze produkcji roślinnej, w tym znaczny udział upraw trwałych (typ Mmf). Rolnictwo to charakteryzują niewielkie rozmiary gospodarstw, średnie nakłady pracy ludzi i niskie nakłady pracy zwierząt, wysoka mechanizacja, średnie nawożenie mineralne, wysoka intensywność użytkowania gruntów ornych i średnia intensywność chowu zwierząt. Średnia jest produktywność ziemi i pracy, wysoki stopień towarowości i średni poziom produkcji towarowej. Znaczny jest też udział upraw trwałych i wysoki roślin żywieniowych, lecz niski udział produkcji zwierzęcej w produkcji globalnej i towarowej rolnictwa.

Rolnictwo tego typu występowało wprawdzie na niewielkich obszarach już znacznie wcześniej, lecz jego rozwój nastąpił dopiero w latach powojennych. W nieznacznym udziale występowało ono w 1970 r. na terenie woj. warszawskiego, reprezentując rolnictwo wyspecjalizowane w produkcji owoców i warzyw w strefach podmiejskich, związane z rynkiem zbytu i dotrwało ono do 1988 r.

Rolnictwo rynkowe, intensywne, produktywne, towarowe, o przewadze produkcji roślinnej (typ Mmc). Rolnictwo to charakteryzują niewielkie rozmiary gospodarstw, wysokie nakłady pracy ludzi i niskie nakłady pracy zwierząt, bardzo wysoka mechanizacja, wysokie nawożenie mineralne oraz niska intensywność chowu zwierząt. Wysoka jest natomiast produktywność ziemi, pracy, stopień towarowości i poziom produkcji towarowej oraz średni stopień specjalizacji. Znaczny jest udział upraw trwałych, lecz niski udział produkcji zwierzęcej w produkcji globalnej i towarowej rolnictwa.

Rolnictwo tego typu ukierunkowane na produkcję roślinną, ze znacznym udziałem produkcji warzyw i owoców pojawiło się w niewielkim udziale w 1988 r. na terenie woj. skierniewickiego. Jego występowanie związane jest zarówno ze strefą podmiejską aglomeracji miejskiej Warszawy, jak i przemysłem przetwórstwa owocowo-warzywnego.

Rolnictwo rynkowe, drobnoskalowe, intensywne, produktywne, mieszane o przewadze produkcji zwierzęcej (typ Mmh). Cechują je bardzo drobne rozmiary gospodarstw, wysokie nakłady pracy ludzi i zwierząt pociągowych, bardzo wysoka mechanizacja, wysokie nawożenie mineralne i intensywność chowu zwierząt. Bardzo wysoka jest produktywność ziemi, lecz średnia produktyw-

ność pracy, wysoki stopień towarowości i poziom produkcji towarowej, lecz niski stopień specjalizacji. Wysoki jest też udział trwałych użytków zielonych i produkcji zwierzęcej w produkcji globalnej i bardzo wysoki w produkcji towarowej rolnictwa.

Ten typ reprezentuje ogniwo w ciągu rozwojowym od rolnictwa tradycyjnego bardzo drobnoskalowego, produktywnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej (typ Tmk) do rolnictwa bardzo drobnoskalowego, rynkowego, produktywnego o przewadze zwierzęcej (typ Mmh).

Rolnictwo tego typu w niewielkim udziale pojawiło się w 1975 r. na terenie woj. katowickiego, wykazując tendencje rozprzestrzeniania się. W 1978 r. występowało już na terenach województw katowickiego, lubelskiego i przemyskiego.

W latach następnych w wyniku regresu gospodarczego typ ten stopniowo zanikał i w 1983 r. utrzymał się w niewielkim udziale jedynie na terenie woj. lubelskiego. W 1988 r. występował już w znacznym udziale na terenach woj. lubelskiego i przemyskiego.

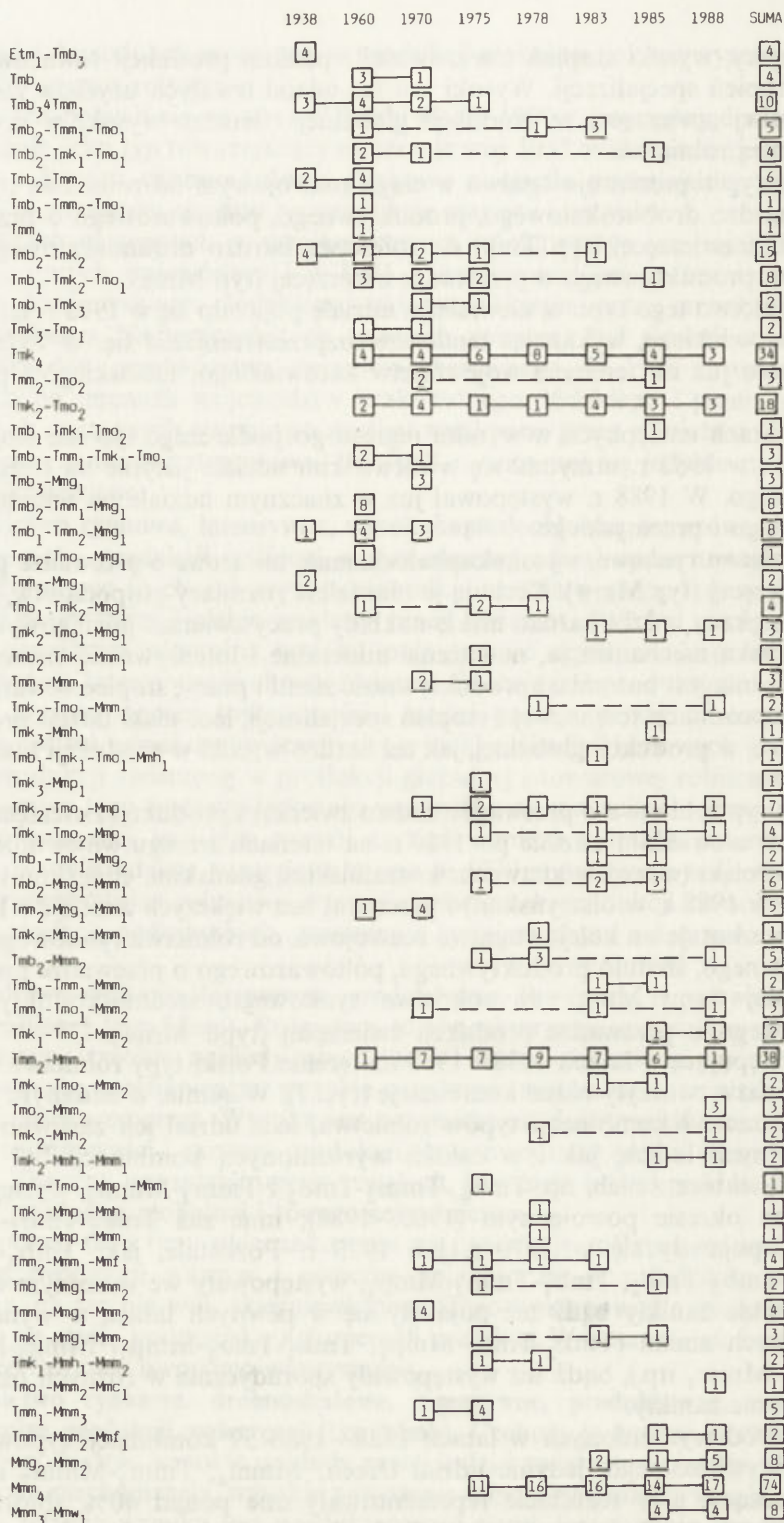
Rolnictwo rynkowe, wysokokapitałochłonne, towarowe o przewadze produkcji zwierzęcej (typ Mmw). Cechują je niewielkie rozmiary gospodarstw, średnie nakłady pracy ludzi i bardzo niskie nakłady pracy zwierząt pociągowych, bardzo wysoka mechanizacja, nawożenie mineralne i intensywność chowu zwierząt. Średnia jest natomiast produktywność ziemi i pracy, stopień towarowości, poziom produkcji towarowej i stopień specjalizacji, lecz niski udział produkcji zwierzęcej w produkcji globalnej, jak też bardzo wysoki w produkcji towarowej rolnictwa.

Ten typ rolnictwa o przewadze chowu zwierząt i produkcji zwierzęcej pojawił się w niewielkim udziale po 1980 r. na terenach szeregu województw północnej Polski (w województwach: koszalińskim, gdańskim, elbląskim i suwalskim, a w 1988 r. w olsztyńskim) i przetrwał bez większych zmian do 1988 r.

Reprezentuje on kolejne ogniwo rozwojowe, od rolnictwa rynkowego, mało intensywnego, średnio produktywnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej (typu Mmg), do rolnictwa rynkowego, średnioproduktywnego, towarowego o przewadze produkcji zwierzęcej (typu Mmw).

Występujące w latach 1938–1988 na terenie Polski typy rolnictwa w skali województw tworzyły różne kombinacje (ryc. 7). W sumie, w badanym okresie wyróżniono 59 kombinacji typów rolnictwa, lecz udział ich zarówno w poszczególnych latach, jak i w całości wyróżnionych kombinacji był bardzo różny. Niektóre z nich, np. Tmk₄, Tmm₂-Tmo₂ i Tmm₂-Mmm₂, występowały w całym okresie powojennym (1960–1988); inne zaś Tmk₂-Tmo₁-Mmp₁, Mmm₄ pojawiły się w 1970 r. lub 1975 r. Pozostałe, jak: Tmb₃-Tmm₁, Tmb₄, Tmb₂-Tmk₂, Tmb₁-Tmm₂-Mmp₁, występowały we wczesnym okresie, a następnie zanikły bądź też pojawiły się w pewnych latach w wyniku zachodzących zmian (Tmk₂-Tmo₁-Mmp₁, Tmk₁-Tmo₂-Mmp₁, Mmg₂-Mmm₂, Mmm₂-Mmw₂ itp.), bądź też występowały sporadycznie w różnych okresach, a następnie zanikły.

Spośród wyróżnionych w latach 1938–1988 59 kombinacji typów rolnictwa indywidualnego, jedynie udział trzech: Mmm₄, Tmm₂-Mmm₂ i Tmk₄ była znaczący, a w rezultacie reprezentowały one ponad 40% zbiorowości. Udział następnych 8 kombinacji: Tmk₂-Tmo₂, Tmb₂-Tmk₂, Tmb₃-Tmm₁,

Ryc. 7. Kombinacje typów rolnictwa w latach 1938–1988

The combinations of the types of agriculture in the years 1938–1988

Tmb₁-Tmk₂-Tmo₁, Tmb₂-Tmm₁-Mmm₁, Tmb₁-Tmm₂-Mmg₁, Mmg₂-Mmm₂ i Mmm₃-Mmw₁ był niższy i reprezentowały one łącznie ponad 23% zbiorowości. 11 kombinacji typów rolnictwa reprezentowało prawie 2/3 zbiorowości. Udział następnych 14 kombinacji typów był już znacznie mniejszy, a w sumie wypełniały one około 19% zbiorowości. Jeszcze niższy był udział następnych 19 kombinacji typów, które łącznie wypełniały około 13% zbiorowości. Natomiast 15 kombinacji typów rolnictwa występowało sporadycznie, pojawiały się w pewnych latach, a w następnych zanikały (ryc. 7). Uznać je więc można za przypadkowe, a ich pojawianie się i zanikanie mogło być wynikiem różnych zmian struktury rolnictwa w skali województw w wyniku rozwoju lub regresu.

W latach 1938–1988 rozwój rolnictwa w Polsce dokonywał się w nader skomplikowany sposób. Po okresach znacznego postępu, zarówno w czasach II Rzeczypospolitej, jak i w Polskiej Rzeczypospolitej, Ludowej, następowały okresy zahamowania, stagnacji i regresu w wyniku całego splotu przyczyn zewnętrznych, przyrodniczych, a zwłaszcza pozaprzyrodniczych, społecznych, ekonomicznych, politycznych itp. oraz w wyniku istniejącego zróżnicowania wewnętrznego rolnictwa. Nie bez znaczenia była też przeszłość historyczna poszczególnych części kraju, a także zniszczenia, które dotknęły rolnictwo polskie w czasach I i II wojny światowej.

Przyczyny te, często kumulujące się w różnym stopniu oddziaływały na rolnictwo, które w Polsce było bardzo zróżnicowane regionalnie i znajdowało się na różnych etapach rozwoju, począwszy od rolnictwa tradycyjnego, ekstenywnego, ugorowego, samozaopatrzeniowego i tradycyjnego półsamozaopatrzeniowego, poprzez rolnictwo półtowarowe, mieszane lub o przewadze produkcji zwierzęcej, aż do intensywnego, produktywnego, towarowego rolnictwa rynkowego, mieszanego o przewadze produkcji roślinnej lub zwierzęcej.

Zachodzące zmiany powodowały zanikanie rolnictwa tradycyjnego: najpierw ugorowego, a następnie półsamozaopatrzeniowego, a rozprzestrzenianie rolnictwa półtowarowego. W latach następnych, zwłaszcza po 1970 r., w wyniku szybkiego rozwoju rolnictwa następowało zanikanie rolnictwa półtowarowego, a rozprzestrzenianie się produktywnego i towarowego rolnictwa rynkowego. W okresie regresów następowało niejednokrotnie zahamowanie bądź załamanie się dotychczasowych tendencji. Natomiast na terenach aglomeracji miejsko-przemysłowych i terenach uprzemysławianych następowało stopniowe przechodzenie do rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego, typowego dla gospodarstw ludności dwuzawodowej. Proces ten nie był jednokowy i przebiegał w różnym czasie w poszczególnych regionach.

ZARYS ROZWOJU ROLNICTWA W II RZECZYPOSPOLITEJ

Rolnictwo Polski po pierwszej wojnie światowej znajdowało się w specyficznej sytuacji. W skład nowo utworzonego państwa weszły ziemie polskie należące w okresie utraty niepodległości do trzech organizmów państwowych, powiązane z nimi w bardzo różnym stopniu o różnym poziomie rozwoju gospodarczego. Charakteryzowały się one znacznymi różnicami w poziomie kultury rolnej, sposobach gospodarowania, nakładach na rolnictwo i uzyskiwanych efektach produkcyjnych.

W rzeczywistości w skład nowo powstałego państwa weszły różne dzielnice, na terenach których po reformach uwłaszczeniowych procesy rozwoju i przechodzenia od rolnictwa tradycyjnego, ugorowego, do rolnictwa półtowarowego, a następnie do rynkowego przebiegały w odmienny sposób i w różnym czasie. Proces ten najwcześniej i najszybciej dokonał się na terenie Wielkopolski, Pomorza i Śląska, gdzie w wyniku rozwoju przemysłu w Niemczech i preferencyjnej polityki, rolnictwo uzyskało bardzo dogodne warunki rozwoju i zbytu produktów na chłonny rynek. Znacznie wolniej proces ten przebiegał na terenach byłego Królestwa i Galicji, zwłaszcza Galicji wschodniej, a najpóźniej zapoczątkowany został i przebiegał najwolniej na terenach północno-wschodnich (Wileńszczyzna, Zachodnia Ukraina, Białoruś). Przyspieszenie przemian nastąpiło dopiero w czasach II Rzeczypospolitej.

Stąd też, już u zarania niepodległości tereny te różniły się poważnie między sobą zarówno poziomem rolnictwa, jak i uzyskiwanymi efektami produkcyjnymi. Na terenach północno-wschodniej Polski przeważało tradycyjne, ekstensywne rolnictwo ugorowe oraz rolnictwo tradycyjne, średnio produktywne, półsamozaopatrzeniowe. Bardziej intensywne jak na owe czasy rolnictwo o charakterze półsamozaopatrzeniowym, a zwłaszcza półtowarowym występowało na terenach środkowej Polski (byłe Królestwo). Na terenach południowej Polski (była Galicja) występowało specyficzne, rozdrobnione, o wysokich nakładach pracy ludzi i zwierząt pociągowych rolnictwo o charakterze półsamozaopatrzeniowym i półtowarowym o przewadze produkcji zwierzęcej, odmienne na terenach zachodniej i wschodniej części. Natomiast na terenie Wielkopolski, Pomorza i Śląska przeważało w tym czasie intensywne, o wysokiej kulturze oraz nakładach kapitału rolnictwo półtowarowe i rynkowe, powiązane w znacznym stopniu z rynkami zbytu.

Dysproporcje te uległy pogłębieniu w wyniku zniszczeń wojennych, które w niewielkim stopniu dotknęły rolnictwo Wielkopolski i Pomorza, a w bardzo poważnym stopniu tereny środkowej i południowej, a zwłaszcza wschodniej Polski.

Stąd też głównym zadaniem u zarania niepodległości była odbudowa znisz-

czeń wojennych, a następnie, jako proces długofalowy, likwidacja istniejących odrębności i dysproporcji między poszczególnymi częściami kraju oraz intensyfikacja produkcji rolnej.

Mimo znacznych wysiłków, ograniczonych zresztą możliwościami gospodarczymi zniszczonego w czasie wojny kraju, a następnie kryzysu gospodarczego, problem integracji nie został rozwiązany. Nadal utrzymały się i występują w większym lub mniejszym stopniu do dnia dzisiejszego różnice w rolnictwie między Wielkopolską i Pomorzem, a pozostałymi częściami kraju.

Okres normalnej koniunktury gospodarczej, jak na ówczesne czasy i możliwości oraz wzrost produkcji trwał bardzo krótko i przerwany został przez kryzys gospodarczy, który szczególnie dotknął rolnictwo. Nastąpiło załamanie się dotychczasowego tempa rozwoju i spadek produkcji zwierzęcej, tym większy im bardziej tradycyjne było rolnictwo.

Ponowny rozwój gospodarczy i rozwój rolnictwa zapoczątkowany został po 1934 r., a jego przyspieszenie nastąpiło w ostatnich latach II Rzeczypospolitej.

Nadal jednak rozwój rolnictwa dokonywał się bardzo nierównomiernie, począwszy od dużego przyspieszenia na terenach środkowej, a zwłaszcza północno-wschodniej Polski, gdzie wzrost produkcji spowodowany został w znacznym stopniu intensyfikacją gospodarki rolnej, postępującą likwidacją gospodarki ugorowej, wzrostem plonów, a zwłaszcza pogłowia zwierząt gospodarskich. Na terenach południowej Polski miała miejsce w tym czasie stagnacja, spowodowana między innymi rozdrobnieniem gospodarstw i przeludnieniem wsi. Natomiast na terenach Wielkopolski, Pomorza, a zwłaszcza Śląska, w całym okresie międzywojennym następował spadek produkcji zarówno roślinnej, jak i zwierzęcej.

Mimo zachodzących zmian, nadal występowały znaczne różnice między rolnictwem Wielkopolski i Pomorza a resztą kraju i bardzo duże różnice w stosunku do terenów północno-wschodnich. Na tych ostatnich mimo znacznego postępu w rozwoju rolnictwa, postępującej likwidacji ugorów, wzrostu powierzchni zasiewów, plonów i zbiorów oraz wzrostu pogłowia zwierząt gospodarskich i produkcji zwierzęcej, uzyskiwane efekty produkcyjne były jednak nadal bardzo niskie. Plony zbóż, mimo że wzrosły o 50–100%, były nadal 2–3-krotnie niższe niż na terenach wielu powiatów Wielkopolski i Pomorza.

Występujące zróżnicowania regionalne były też wynikiem wielu przyczyn tkwiących w samym rolnictwie, w znacznym stopniu efektem gospodarki minionych wieków.

Cechą specyficzną rolnictwa w okresie międzywojennym była wadliwa struktura agrarna, a zwłaszcza jej zróżnicowanie regionalne. W skali całego kraju gospodarstwa małe, do 5 ha stanowiły 65% ogółu gospodarstw, a w użytkowaniu ich znajdowało się zaledwie 17% ziemi. Tworzyły one w tych czasach grupę gospodarstw niesamowystarczalnych, co przy istniejącym przeludnieniu wsi, zwłaszcza na terenach środkowej i południowej Polski, niewielkich możliwościach odpływu zbędnej siły roboczej, nie zapewniało ich właścicielom i rodzinom utrzymania. Natomiast gospodarstwa duże (pow. 50 ha), tzw. folwarczne, stanowiły zaledwie 0,6% ogółu gospodarstw, lecz w ich użytkowaniu, łącznie z własnością publiczną znajdowało się ponad 40% ziemi (do 34% w woj. centralnych do ponad 57% w zachodnich).

W ujęciu regionalnym na terenach południowej Polski dominowały gospodarstwa bardzo małe i małe, województwa centralne charakteryzowały się równym udziałem poszczególnych grup wielkościowych gospodarstw i znacznym udziałem folwarcznych. Natomiast na terenach zachodnich i pomorzo-wschodnich przeważały gospodarstwa większe (10–20 i pow. 20 ha), a w użytkowaniu ich znajdowało się ponad 30%, w użytkowaniu zaś gospodarstw folwarcznych ponad 50% ziemi.

Mimo reformy i parcelacji ponad 2,5 mln ha ziemi, likwidacji serwitutów, przy równoczesnym wzroście liczby gospodarstw i postępującym ich rozdrobnieniu, struktura agrarna w okresie międzywojennym nie uległa większym zmianom, komplikując i tak trudną sytuację, zwłaszcza na terenach środkowej i południowej Polski.

Nie bez znaczenia dla rozwoju rolnictwa na terenach środkowej, a zwłaszcza południowej Polski była liczba ludności rolniczej. W 1931 r. prawie 72% ludności Polski mieszkało na wsi, a ludność zawodowo czynna w rolnictwie stanowiła ponad 60% ogółu ludności czynnej zawodowo. Największe zagęszczenie ludności czynnej zawodowo w rolnictwie występowało na terenach środkowej, a zwłaszcza południowej Polski, gdzie na 100 ha użytków rolnych przypadało ponad 100 osób zatrudnionych w rolnictwie (od 52 osób w woj. poznańskim do 115 osób w krakowskim). Przy istniejącej strukturze agrarnej (np. w woj. krakowskim średnia wielkość gospodarstwa wynosiła 4 ha UR), niewielkiej migracji (np. w latach 1927–1938 migracja stała wyniosła w sumie 543 tys. osób, sezonowa zaś 778 tys., w tym tylko 270 tys. osób z rolnictwa), powodowało to wzrost przeludnienia wsi i pozostawanie znacznych nadwyżek zbędnej siły roboczej w rolnictwie.

Ważnym zagadnieniem rzutującym na rozwój rolnictwa, a zwłaszcza jego intensyfikację, były umiejętności zawodowe rolników. Poza Wielkopolską i Pomorzem był to bardzo poważny problem i bariera rozwoju, np. według spisu powszechnego z 1931 r. prawie 27% ludności na wsi było analfabetami, ich najwyższy udział występował zaś na terenach wschodniej Polski (od 41% w woj. wileńskim do 53% w poleskim i wołyńskim). Tam też najdłużej utrzymała się tradycyjna gospodarka ugorowa – trójpolówka z ugorom, przeważało rolnictwo tradycyjne, pól samozaopatrzeniowe.

W rolnictwie międzywojennym przeważały, a na znacznych obszarach dominowały nakłady pracy żywej, ludzi i zwierząt pociągowych, nakłady kapitału zaś poza Wielkopolską i Pomorzem (np. nawożenie mineralne na terenie Wielkopolski wynosiło 70–120 kg NPK/ha UR) i gospodarstwami folwarcznymi były minimalne (np. nawożenie mineralne na terenach wschodniej i południowej Polski nie przekraczało 10 kg NPK/ha UR, a na znacznych obszarach i w gospodarstwach małych nie było stosowane).

Cechą specyficzną rolnictwa w okresie międzywojennym był wzrost powierzchni użytków rolnych (o 1229 tys. ha), a w ramach nich wzrost gruntów ornych (o 1702 tys. ha), kosztem zmniejszenia się powierzchni innych użytków, a także w wyniku likwidacji i zagospodarowania 550 tys. ha ugorów. Wzrosła również powierzchnia zasiewów, a w ramach niej nastąpił wzrost: powierzchni zasiewów pszenicy o 718 tys. ha, żyta o 841 tys. ha, owsa o 102 tys. ha i powierzchni uprawy ziemniaków o 848 tys. ha. Wzrost ten był zróżnicowany regionalnie, począwszy od spadku powierzchni zasiewów na terenach zachod-

nich, po znaczny wzrost na terenach środkowej, północnej, a zwłaszcza południowej Polski, gdzie głód ziemi powodował zajmowanie każdego jej skrawka pod uprawę.

Mimo znacznego wzrostu powierzchni zasiewów, w całym okresie międzywojennym uzyskiwane plony (zwłaszcza plony zbóż) kształtowały się na stosunkowo niskim poziomie, a wahania w poszczególnych latach były znaczne, np. żyta od 9,9 q w 1931 r. do 12,3 q w 1933 r., pszenicy od 13,6 w 1930 r. do 7,8 q w 1932 r. itp. W ujęciu regionalnym różnicowania w uzyskiwanych plonach były bardzo wysokie i wynosiły, np. żyta od 8,2 q w woj. wileńskim do 18,1 q w poznańskim, pszenicy od 7,6 q w woj. wileńskim do 18,1 q w poznańskim itp. W skali powiatów występujące różnice w uzyskiwanych plonach były jeszcze większe i wynosiły, np. plony żyta od 8,4 q w powiecie święciańskim do 21,0 q w mogileńskim itp. W sumie uzyskiwane plony zbóż na większości obszarów kraju kształtowały się na stosunkowo niskim poziomie, typowym dla rolnictwa tradycyjnego. O ile plony zbóż w Wielkopolsce i na Pomorzu nie różniły się zbytnio od uzyskiwanych w innych krajach europejskich, np. żyta w Niemczech 17,4 q, Danii 17,6 q, Czechosłowacji 17,3 q z ha, to na terenach wschodnich były znacznie niższe niż w krajach sąsiednich, np. plony żyta w Finlandii wynosiły 15,2 q, na Litwie 11,4 q z ha. Występujące różnice regionalne w uzyskiwanych plonach były głównie wynikiem różnic w sposobach gospodarowania, poziomie kultury rolnej i nakładów na rolnictwo, a dopiero następnie wynikiem różnic w jakości gleb.

W wyniku wzrostu powierzchni zasiewów, przy utrzymujących się na niemal nie zmienionym poziomie plonach, nastąpił jednak wzrost zbiorów, np. pszenicy o 566 tys. ton, żyta o 1140 tys. ton, ziemniaków o ponad 6900 tys. ton itp., chociaż w poszczególnych latach, głównie w wyniku niesprzyjających warunków pogodowych następowały znaczne wahania. Tak więc wzrost produkcji roślinnej był typowo ekstensywny (Szczęsny 1989b).

Pogłowie zwierząt gospodarskich w całym okresie międzywojennym, mimo okresowych wahań i spadków, spowodowanych głównie kryzysem gospodarczym i spadkiem cen, wykazywało stałą tendencję wzrostu, np. pogłowie bydła wzrosło o prawie 1,5 mln sztuk, z 8081 do 10 533 tys. sztuk, trzody chlewnej o prawie 2,5 mln sztuk, z 5287 do 7525 tys. sztuk, pogłowie owiec zaś o 950 tys. sztuk, z 2193 do 3141 tys. sztuk. Wzrost ten był jednak bardzo zróżnicowany regionalnie, a względnie najwyższy nastąpił na terenach północno-wschodniej Polski, gdzie pogłowie zwierząt gospodarskich było najniższe, np. wzrost pogłowia bydła około 50%, trzody chlewnej 80–90%, owiec zaś o ponad 120% (w woj. wileńskim pogłowie owiec wzrosło o 209%). Znacznie niższy wzrost pogłowia bydła, do 30%, nastąpił na terenach środkowej, a zwłaszcza południowej Polski, gdzie było ono najwyższe, lecz równocześnie na terenach południowej Polski nastąpił spadek o 20% pogłowia trzody chlewnej. Na terenach Wielkopolski i Pomorza nastąpił natomiast spadek pogłowia bydła około 5% i trzody chlewnej w granicach 12–15%. Był to wynik odcięcia tych terenów od tradycyjnych rynków zbytu. Na terenach Polski południowej natomiast przyczyny tak znacznego spadku pogłowia trzody chlewnej były nieco inne.

Mimo wzrostu, nadal występowały znaczne różnice regionalne w obsadzie pogłowia zwierząt na 100 ha użytków rolnych i w 1938 r. wynosiły: bydło od

27,7 sztuk w powiecie wołkowyskim do 74,8 w myślenickim, trzoda chlewna od 11,0 sztuk w powiecie koszyrskim do 58,0 w gnieźnieńskim, a owce od 0,6 sztuk w powiecie błońskim do 44,7 w kobryńskim (Szczęsny 1989b).

Wraz ze wzrostem pogłowia zwierząt gospodarskich nastąpił również wzrost produkcji mięsa o 260 tys. do 812 tys. ton w 1938 r. Był on podobnie do wzrostu pogłowia zwierząt zróżnicowany regionalnie. Najwyższy względny wzrost zarówno pogłowia zwierząt, jak i produkcji mięsa nastąpił na terenach najbardziej zacofanych gospodarczo, a więc na terenach północno-wschodniej Polski. Mimo znacznych zmian utrzymały się nadal duże różnice, tak w wielkości pogłowia, jak i produkcji mięsa między poszczególnymi częściami kraju, a największe występowały między Wielkopolską i Pomorzem z jednej strony, a północno-wschodnią Polską z drugiej.

Ogólnie w okresie międzywojennym produkcja zwierzęca, mimo występujących zahamowań i spadków spowodowanych kryzysem gospodarczym i związanym z nim regresem w rolnictwie, wykazała znaczną dynamikę wzrostu.

Zróżnicowany regionalnie rozwój rolnictwa w okresie międzywojennym, nieznaczny wzrost produkcji roślinnej i znaczny zwierzęcej spowodowały w sumie wzrost produkcji globalnej rolnictwa oraz produktywności ziemi, czyli produkcji na 1 ha użytków rolnych.

Najwyższy wzrost produktywności ziemi, 30–40%, nastąpił na terenach północno-wschodniej Polski, znacznie niższy 15–30% na terenach środkowej i południowej Polski, a najniższy o 10% na terenach Karpat. Natomiast na terenie Wielkopolski, Pomorza, a zwłaszcza Śląska nastąpił w tym czasie spadek produktywności ziemi około 10%. Nadal jednak występowały znaczne różnice regionalne, a w 1938 r. najwyższa produktywność ziemi, powyżej 30 jednostek zbożowych (JU), chociaż znacznie niższa niż w latach dwudziestych występowała na terenie Wielkopolski, Pomorza i Śląska. Stosunkowo wysoka, jak na owe czasy, produktywność ziemi, 24–27 JU/ha UR występowała na terenach środkowo-zachodniej Polski, a najniższa, 16–19 JU/ha UR, na terenach północno-wschodniej Polski i Karpat.

Również niska i bardzo zróżnicowana regionalnie była produktywność pracy, wynosząca od 25,0 JU na zatrudnionego w rolnictwie w woj. stanisławowskim do 83,1 JU w woj. poznańskim. Był to wynik przeludnienia wsi i znacznych nadwyżek zbędnej siły roboczej w rolnictwie na terenach środkowej, a głównie południowej Polski.

Także stopień towarowości rolnictwa, poza Wielkopolską, Pomorzem i Śląskiem, był niski, wynosząc od 27,5% w woj. poleskim do 38,0% w łódzkim, co wskazywało na przewagę na tych terenach rolnictwa półsamozaopatrzeniowego i półtowarowego, a jedynie na terenach Wielkopolski, Pomorza i Śląska osiągał wielkość powyżej 45%.

Bardzo niski był również poziom produkcji towarowej wynoszący od 5,1 JU/ha UR w woj. nowogrodzkim do 14,5 JU w poznańskim, co wskazywało, że na znacznych obszarach kraju na rynek trafiały jedynie nadwyżki produkcyjne, często kosztem żywienia rodziny producenta.

Odmienne ten problem przedstawiał się w gospodarstwach dużych, folwarcznych, które ukierunkowane były na gospodarkę towarową – rynkową, chociaż między gospodarstwami folwarczными Wielkopolski i Pomorza a wschodniej części kraju występowały znaczne, niekiedy nawet duże różnice.

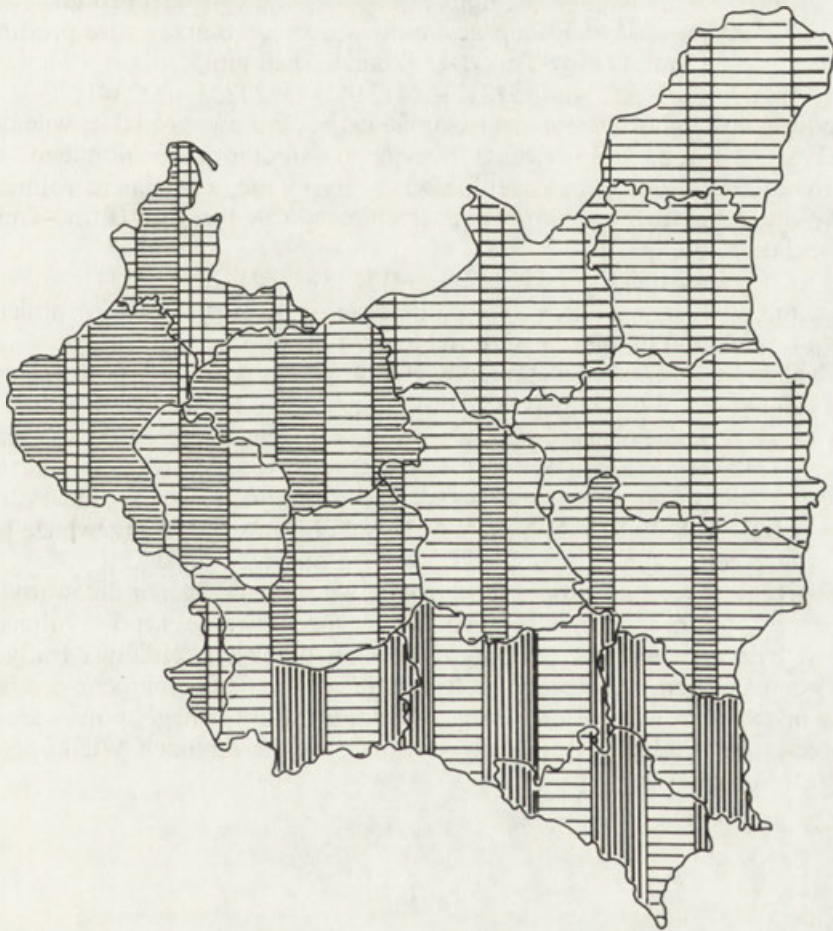
TYPY ROLNICTWA W 1938 r.

Syntezę rolnictwa II Rzeczypospolitej prezentują typy rolnictwa w 1938 r. Są one wynikiem zarówno zróżnicowanego rozwoju w XIX w. i w okresie międzywojennym, jak i istniejącego zróżnicowania przestrzennego rolnictwa. Generalnie, w skali województw przestrzenne zróżnicowanie typów rolnictwa przedstawiało się następująco (ryc. 8):

1) Wielkopolska, Śląsk i Pomorze – przewaga rolnictwa tradycyjnego, średniopracochłonnego, średnioproduktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm, z udziałem rolnictwa rynkowego, średnioproduktywnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (Wielkopolska i Śląsk), a na terenie Pomorza również z udziałem rolnictwa tradycyjnego, średnio pracochłonnego, niskotowarowego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb (Tmm₃-Mmg₁, Tmb₁-Tmm₂-Mmg₁) o układzie cech, np.

woj. poznańskie – 1151222 – 3334143 – 3332322 – 113341;

woj. pomorskie – 1151222 – 3333143 – 3332322 – 113341;

Ryc. 8. Typy rolnictwa indywidualnego w 1938 r.

Objaśnienia: ryc. 30

Types of individual farming in 1938

Explanation: fig. 30

<http://rcin.org.pl>

2) środkowo-zachodnia Polska (woj. warszawskie i łódzkie) – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, średniopracochłonnego, niskoproduktywnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i rolnictwa tradycyjnego, średnioproduktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm (Tmb₂-Tmm₂) o układzie cech, np.

woj. warszawskie – 1151222 – 4413143 – 3321222 – 113341;

3) środkowo-wschodnia Polska (woj. kieleckie, lubelskie i wołyńskie) – przewaga rolnictwa tradycyjnego, średniopracochłonnego, niskotowarowego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, z udziałem rolnictwa tradycyjnego, średnioproduktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm (Tmb₃-Tmm₁), o układzie cech, np.

woj. lubelskie – 1151222 – 4412143 – 3321222 – 123341;

4) południowa Polska (woj. krakowskie, lwowskie, tarnopolskie i stanisławowskie) – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, średniopracochłonnego, niskotowarowego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i rolnictwa tradycyjnego, intensywnego, produktywnego, o wysokiej produktywności ziemi, niskiej produktywności pracy, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (Tmb₂-Tmk₂), o układzie cech, np.

woj. krakowskie – 1151212 – 4412143 – 3322223 – 122341;

5) północno-wschodnia Polska (woj. białostockie, nowogródzkie, wileńskie i poleskie), przewaga rolnictwa tradycyjnego, średniopracochłonnego, niskotowarowego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, z udziałem rolnictwa ekstensywnego, ugorowego, samozaopatrzeniowego – typ Etm (Etm₁-Tmb₃), o układzie cech, np.

woj. białostockie – 1151122 – 4411143 – 2321222 – 123341.

W sumie, w 1938 r. na znacznych obszarach Polski przeważało rolnictwo tradycyjne, niskointensywne, niskotowarowe, półsamozaopatrzeniowe – typ Tmb. Znaczny był też udział rolnictwa średnioproduktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm (środkowa i zachodnia Polska) oraz rolnictwa tradycyjnego, produktywnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (południowa Polska). Występowało również rolnictwo ekstensywne, ugorowe, samozaopatrzeniowe, typ Etm (północno-wschodnia Polska) oraz rolnictwo rynkowe, średnio produktywne, półtowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (Wielkopolska, Pomorze i Śląsk).

Przestrzenne zróżnicowanie typów rolnictwa ukazuje zgeneralizowany zarys. W rzeczywistości jednak przestrzenne zróżnicowanie typów rolnictwa w 1938 r. było znacznie większe, począwszy od przewagi rolnictwa tradycyjnego, ekstensywnego, ugorowego – typ Etm na terenach północno-wschodnich, po przewagę rolnictwa rynkowego, średnioproduktywnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg, na terenach Wielkopolski, Pomorza i Śląska.

PRZEMIANY STRUKTURY PRZESTRZENNEJ ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

W okresie powojennym rozwój rolnictwa indywidualnego dokonywał się w nader skomplikowany sposób. Po okresach znacznego postępu, zwłaszcza w pierwszych latach powojennych i w latach 1971 – 1975, następowały zahamowania, stagnacje i regres, będące wynikiem całego splotu przyczyn, spośród których za najbardziej istotne uznać należy:

- zmieniające się założenia polityki rolnej, w różny sposób zmierzającej do uspołecznienia rolnictwa, a równocześnie odmienne traktowanie rolnictwa indywidualnego i uspołecznionego, które było rolnictwem uprzywilejowanym;

- mało elastyczna i niezbyt konsekwentna polityka cen i brak korelacji między cenami zbytu produktów rolnych a cenami zaopatrzenia rolnictwa w środki produkcji. Bardzo słabe wyposażenie rolnictwa indywidualnego, zwłaszcza do 1960 r. w środki produkcji, które kierowane były głównie do rolnictwa uspołecznionego;

- nawarstwiające się od wielu lat przyczyny natury społecznej i psychologicznej, powodujące w odczuciu rolników, przy ograniczonych możliwościach inwestowania, brak perspektyw rozwoju;

- występujące co pewien czas niesprzyjające warunki pogodowe, powodujące spadek produkcji roślinnej, a co za tym idzie zahamowanie i spadek produkcji zwierzęcej.

Przyczyny te, często kumulując się w różnym stopniu oddziaływały na rolnictwo indywidualne, zróżnicowane regionalnie i znajdujące się na różnych etapach rozwoju.

Poważny wpływ na rozwój rolnictwa, zwłaszcza w początkowym okresie, miały zniszczenia wojenne. W stosunku do stanu przedwojennego pozostała zaledwie 1/3 pogłowia bydła – 3323 tys. sztuk, około 1/4 pogłowia trzody chlewnej – 1696 tys. sztuk, mniej niż 1/4 pogłowia owiec – 707 tys. sztuk i około 1/2 pogłowia koni – 1697 tys. sztuk, natomiast około 7,5 mln ha ziemi leżało odłogiem.

Duży wpływ miała również przeprowadzona reforma rolna, w wyniku której rozdysponowanych zostało 6,1 mln ha ziemi. Powstało 720 tys. gospodarstw nowych (25% ogółu gospodarstw), a 254 tys. gospodarstw zostało upełnorolnionych. Nowe gospodarstwa powstały głównie na terenach zachodnich i północnych, w Wielkopolsce i na Pomorzu, a średnia ich wielkość wynosiła 7,9 ha. Tak więc już w momencie powstania były zbyt małe, niedoinwestowane, słabe ekonomicznie bez narzędzi gospodarskich, a często i bez zabudowań.

Odmienny charakter miał natomiast proces zagospodarowania ziem za-

chodnich i północnych przez ludność z innych regionów kraju oraz ludność repatriowaną z dawnych terenów wschodnich (Kosiński 1960). Ludność ta przeniosła na tereny nowo zagospodarowywane stosowane uprzednio, tradycyjne sposoby gospodarowania, typowe dla terenów środkowej, południowej, a zwłaszcza wschodniej Polski.

W tym też czasie rozpoczęły się procesy migracyjne ludności ze wsi do miast, z rolnictwa do innych działów gospodarki narodowej. W rezultacie zmalał do 52% w 1960 r. udział ludności rolniczej w ogólnej liczbie ludności, a wraz z postępującym uprzemysłowieniem rosła liczba ludności dwuzawodowej, pozostającej na wsi i traktującej własne gospodarstwo jako dodatkowe źródło dochodu i utrzymania.

Zahamowanie rozwoju spowodowało zapoczątkowane w 1949 r. uspołdzielczanie rolnictwa indywidualnego, prowadzone za pomocą różnych form naciśku, powodując nie tylko spadek produkcji zwierzęcej, lecz również wzrost napięć społecznych.

Zmiana polityki rolnej po 1956 r., zaprzestanie kolektywizacji i rozwiązanie się przeważającej większości spółdzielni umożliwiły ponowny, stopniowy rozwój. Nadal jednak rolnictwo indywidualne obarczone było obowiązkowymi dostawami, krępowane dużą liczbą zarządzeń administracyjnych, niedoinwestowane i bardzo słabo wyposażone technicznie, co utrudniało racjonalną gospodarkę rolną.

W rezultacie, mimo zachodzących zmian, na znacznych obszarach kraju przeważało nadal rolnictwo tradycyjne, a jego struktura w 1960 r. przedstawiała się następująco: w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego znajdowało się ponad 80%, czyli 17 553 tys. ha UR, a udział ich w poszczególnych województwach wynosił, od 59,6% w szczecińskim do 98,5% w kieleckim i krakowskim.

Mimo reformy rolnej i zagospodarowania ziem zachodnich i północnych, przerwanych uspołdzielczaniem rolnictwa, struktura agrarna nie uległa istotnym zmianom. W 1960 r. liczba gospodarstw indywidualnych wynosiła 3238 tys., a w strukturze wysoki był udział gospodarstw bardzo małych — 25,6%, które gospodarowały na 5,8% powierzchni użytków rolnych oraz gospodarstw małych — 33,6%, które gospodarowały na 21,8% powierzchni użytków rolnych. W sumie gospodarstwa bardzo małe i małe (do 5 ha UR) stanowiły 59,2% ogółu gospodarstw i gospodarowały na 27,6% użytków rolnych. Natomiast gospodarstwa większe (pow. 10 ha UR) stanowiły 10,7% ogółu gospodarstw, a w użytkowaniu ich znajdowało się 32,7% ziemi. Najwyższy udział gospodarstw dużych, charakteryzował tereny północno-wschodniej Polski (woj. białostockie 29% gospodarstw i 54,2% ziemi, olsztyńskie 36% gospodarstw i 66,7% ziemi itp.). Na znacznych obszarach występowała nadal szachownica gruntów.

W wyniku migracji ludności ze wsi do miasta, z rolnictwa do innych działów gospodarki narodowej, zmalała do 11 282 tys. osób (w tym do 10 172 tys. osób w rolnictwie indywidualnym) liczba i do 38,2% udział ludności rolniczej. W poszczególnych województwach udział ludności rolniczej w 1960 r. wynosił od 10% w katowickim do 67% w lubelskim. Zmalała też liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie — do 4871 tys. osób w przeliczeniu na pełnozatrudnionych, a średnio na 100 ha UR przypadało 35 osób (od 24 osób na terenach

północnych do 72 na terenach południowych). Wzrosła natomiast do 1,9 mln osób liczba ludności dwuzawodowej, która występowała w prawie 1/3 gospodarstw.

Do 1960 r. nakłady kapitału w rolnictwie indywidualnym były bardzo niskie, np. nawożenie mineralne wynosiło zaledwie 32 kg NPK/ha UR, bądź 43 kg/ha powierzchni zasiewów, a występujące zróżnicowania regionalne wynosiły od 21 kg NPK w woj. białostockim do 67 kg/ha UR w poznańskim, gdzie było ono niższe niż w okresie międzywojennym.

Dominowały nadal w rolnictwie indywidualnym nakłady pracy żywej, a liczba traktorów będących własnością rolników wynosiła w 1960 r. zaledwie 12,5 tys. sztuk. Wraz z ciągnikami kółek rolniczych rolnictwo indywidualne miało zaledwie 20,3 tys. traktorów, z czego 1/3 znajdowała się w województwach bydgoskim i poznańskim. Na 1 traktor przypadało prawie 1000 ha UR. Również wyposażenie w inne maszyny rolnicze było bardzo słabe.

W okresie powojennym znacznym zmianom w rolnictwie indywidualnym uległa struktura zasiewów. Nastąpił wzrost o prawie 2 mln ha powierzchni zasiewów zbóż, w tym wzrost o prawie 480 tys. ha zasiewów pszenicy, o 1,4 mln ha żyta i o prawie 345 tys. ha owsa, a spadek o ponad 200 tys. ha zasiewów jęczmienia. Wzrosła o ponad 1 mln ha powierzchnia uprawy ziemniaków.

Wzrosły też po 1956 r. plony 4 zbóż do 16,1 q, lecz nadal występowały znaczne różnice regionalne w uzyskiwanych plonach i wynosiły one od 12,7 q w województwie białostockim do 22,0 q w opolskim. Wzrosły również zbiory zbóż do 14,2 mln ton w 1960 r.

Wzrosło też mimo załamania i spadku w okresie uspołdzielczania rolnictwa pogłowie zwierząt gospodarskich, np. pogłowie bydła o 196% do 7697 tys. sztuk, trzody chlewnej ponad 4,5-krotnie do 11 285 tys. sztuk i owiec prawie 4,5-krotnie do 3228 tys. sztuk. W rezultacie w 1960 r. na 100 ha UR przypadało: 46 sztuk bydła, 67 sztuk trzody chlewnej i 19 sztuk owiec. Wzrosła też produkcja zwierzęca, a w jej ramach prawie 5,5-krotnie, do 1755 tys. ton, produkcja mięsa, mleczność krów do prawie 2000 litrów od sztuki i produkcja mleka do 10,8 mld litrów.

W wyniku tych zmian i stopniowego rozwoju rosła też produkcja globalna i towarowa rolnictwa. Wzrosła również, w znacznie większym stopniu, w wyniku zmniejszenia się powierzchni użytków rolnych produktywność ziemi do 39,0 JU/ha UR w 1960 r., od 32,6 JU w woj. suwalskim do 52,5 JU w leszczyńskim, a także produktywność pracy do 97,0 JU na zatrudnionego, od 51,8 JU w woj. bielskim do 151,1 w bydgoskim. Wzrósł również stopień towarowości rolnictwa do 41,8%, a przede wszystkim wzrósł poziom produkcji towarowej do 15,8 JU/ha UR od 11,9 JU w woj. białostockim do 25,6 JU w leszczyńskim.

W sumie, do 1960 r., mimo zahamowania rozwoju w latach 1949–1956 nastąpił znaczny, jak na owe czasy, lecz zróżnicowany regionalnie rozwój rolnictwa. Nadal jednak na znacznych obszarach kraju przeważało rolnictwo tradycyjne, o wysokich nakładach pracy żywej ludzi i zwierząt pociągowych, niskich nakładach kapitału, o niskiej lub średniej produktywności ziemi i niskim poziomie produkcji towarowej. Dominowało ono na znacznych obszarach północno-wschodniej Polski, a na tereny zachodnie i północne przeniesione zostało przez ludność je zasiedlające.

TYPY ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO W 1960 r.

Zróznicowany rozwój rolnictwa w latach 1946–1960 w ujęciu syntetycznym uwidocznił się w przestrzennym zróżnicowaniu typów rolnictwa. W stosunku do 1938 r. nastąpiło stopniowe przechodzenie od rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego, do rolnictwa półtowarowego, a następnie rynkowego.

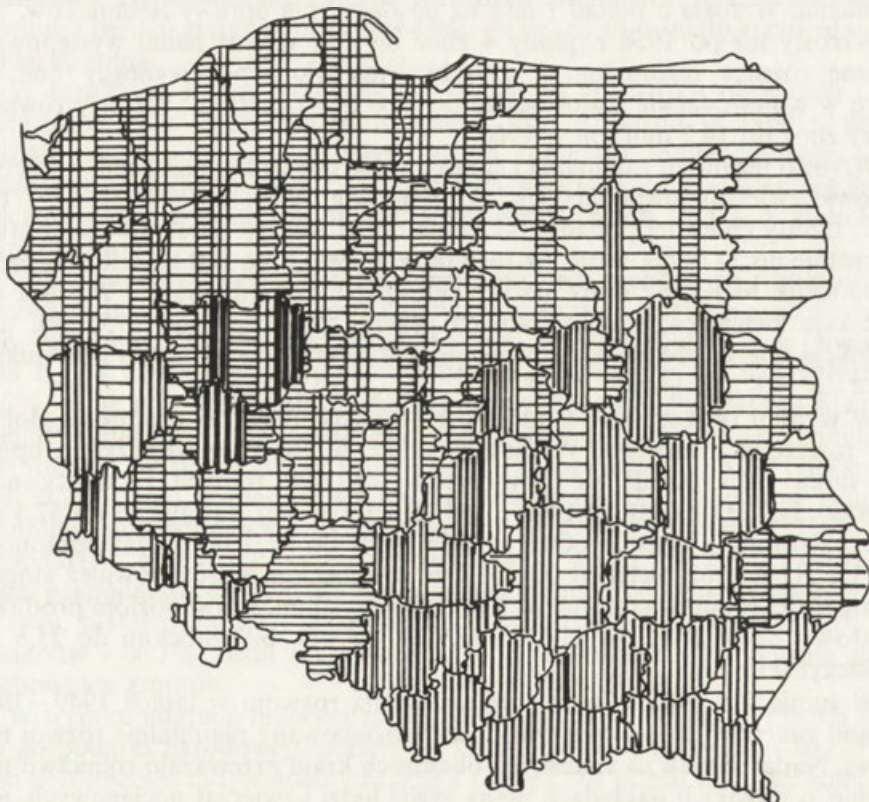
W 1960 r. przestrzenne zróżnicowanie typów rolnictwa indywidualnego przedstawiało się następująco (ryc. 9):

1) północno-wschodnia Polska – dominacja lub przewaga rolnictwa tradycyjnego, średniopracochłonnego, niskoproduktywnego i niskotowarowego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, z udziałem rolnictwa tradycyjnego, średnioproduktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm (Tmb₄, Tmb₃-Tmm₁, Tmb₃-Tmk₁), o układzie cech:

woj. białostockie – 1151222 – 3412143 – 3322222 – 122341,

woj. olsztyńskie – 1151222 – 3312143 – 3332232 – 123341;

2) wiele województw środkowej Polski i Dolnego Śląska – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, średniopracochłonnego, niskotowarowego,

Ryc. 9. Typy rolnictwa indywidualnego w 1960 r.

Objaśnienia: ryc. 30

Types of individual farming in 1960

Explanation: fig. 30

półsamozapotrzeniowego – typ Tmb i rolnictwa tradycyjnego, średnioproduktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm (Tmb₂-Tmm₂) o układzie cech, np.

woj. wrocławskie – 1151222 – 3413143 – 4432332 – 112341;

3) północno-zachodnia Polska – przewaga rolnictwa tradycyjnego, średniopracochłonnego, niskotowarowego, półsamozapotrzeniowego – typ Tmb, przeniesionego na te tereny przez ludność je zasiedlającą, z udziałem rolnictwa tradycyjnego, średnioproduktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm oraz rolnictwa rynkowego, średnioproduktywnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (Tmb₂-Tmm₁-Mmg₁), o układzie cech, np.

woj. koszalińskie – 1151222 – 3313143 – 3422322 – 122341;

4) wiele województw Pomorza – przewaga rolnictwa tradycyjnego, średnioproduktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm, z udziałem rolnictwa tradycyjnego, średniopracochłonnego, niskotowarowego, półsamozapotrzeniowego – typ Tmb i rolnictwa rynkowego, średnioproduktywnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (Tmb₁-Tmm₂-Mmg₁), o układzie cech, np.

woj. bydgoskie – 1151222 – 3313143 – 4433332 – 112331;

5) województwo opolskie – dominacja rolnictwa tradycyjnego, średnioproduktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm (Tmm₄), o układzie cech, np.

woj. opolskie – 1151122 – 4314144 – 4433332 – 113341;

6) województwo poznańskie – przewaga rolnictwa tradycyjnego, średnioproduktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm, z udziałem rolnictwa rynkowego, średnioproduktywnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Tmm₂-Mmg₁-Mmm₁), o układzie cech, np.

woj. poznańskie – 1151222 – 3324143 – 4433332 – 112341;

7) województwo leszczyńskie – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, średnioproduktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Tmm₂-Mmm₂), o układzie cech, np.

woj. leszczyńskie – 1151222 – 3424144 – 4433332 – 112341;

8) tereny wielu województw środkowej Polski (woj. radomskie, kieleckie, tarnobrzeskie, siedleckie) oraz woj. zielonogórskie – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, średniopracochłonnego, niskotowarowego, półsamozapotrzeniowego – typ Tmb i rolnictwa tradycyjnego, intensywnego, pracochłonnego, o wysokiej produktywności ziemi, niskiej produktywności pracy, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (Tmb₂-Tmk₂), o układzie cech, np.

woj. kieleckie – 1151112 – 4413143 – 3321231 – 112341;

9) tereny wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych, tereny uprzemysławiane środkowej i południowej Polski oraz woj. jeleniogórskie – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, intensywnego, pracochłonnego o wysokiej produktywności ziemi i niskiej produktywności pracy, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i rolnictwa tradycyjnego, drobnoskalowego, o wysokiej produktywności ziemi, wtórnie samozapotrzeniowego –

typ Tmo, typowego dla gospodarstw ludności dwuzawodowej, bądź przewaga rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, z udziałem tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo, bądź przewaga rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, z udziałem tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (Tmk₂-Tmo₂, Tmb₁-Tmk₂-Tmo₁, Tmb₂-Tmk₁-Tmo₁) o układzie cech, np.

woj. krakowskie – 1151112 – 4413144 – 4422232 – 113341,

woj. jeleniogórskie – 1151112 – 4313143 – 3432333 – 122342,

woj. częstochowskie – 1151112 – 4314143 – 4422232 – 122341;

10) województwo zamojskie – przewaga rolnictwa tradycyjnego, średnio-produktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm, z udziałem rolnictwa średniopracochłonnego, niskotowarowego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i rolnictwa tradycyjnego, intensywnego, średnioproduktywnego, o przewadze produkcji roślinnej – typ Tmc (Tmb₁-Tmm₂-Tmc₁), o układzie cech, np.

woj. zamojskie – 1151212 – 4413143 – 3422332 – 112231;

11) województwo warszawskie i skierniewickie – kombinacja różnych typów rolnictwa, począwszy od tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i rolnictwa tradycyjnego, drobnoskalowego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (Tmb₁-Tmm₁-Tmk₁-Tmo₁), o układzie cech, np.

woj. warszawskie – 1151112 – 4413143 – 4422332 – 123241;

12) południowa Polska (woj. karpackie i podkarpackie) – dominacja rolnictwa tradycyjnego, intensywnego, pracochłonnego, o wysokiej produktywności ziemi, niskiej produktywności pracy, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (Tmk₄), o układzie cech:

woj. krośnieńskie – 1151112 – 4413144 – 4421233 – 122351.

W sumie w 1960 r. na znacznych obszarach kraju przeważało rolnictwo tradycyjne, średniopracochłonne, niskotowarowe, półsamozaopatrzeniowe – typ Tmb. Znaczny był też udział rolnictwa tradycyjnego, średnioproduktywnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm (zachodnia i środkowo-zachodnia Polska) i rolnictwa tradycyjnego, intensywnego, produktywnego, o wysokiej produktywności ziemi i niskiej produktywności pracy, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (środkowa i południowa Polska). Występowało również rolnictwo tradycyjne, wtórnie samozaopatrzeniowe – typ Tmo (tereny aglomeracji miejsko-przemysłowych i tereny uprzemysławiane środkowej i południowej Polski), a także rolnictwo rynkowe, średnio-produktywne, półtowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (środkowo i północno-zachodnia Polska). Natomiast na terenach województw leszczyńskiego i poznańskiego pojawiło się rolnictwo rynkowe, produktywnie, towarowe, mieszane – typ Mmm.

TYPY ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO W 1970 r.

Rozwój rolnictwa indywidualnego w latach 1961 – 1970 dokonywał się stonkowo powoli, ulegając w pewnych okresach zahamowaniu, co uwidoczniło się w latach 1969 – 1970 spadkiem plonów i zbiorów, pogłowia zwierząt i pro-

dukcji zwierzęcej oraz spadkiem produkcji globalnej i towarowej rolnictwa.

Mimo zmiany polityki rolnej po 1956 r. utrzymały się nadal znaczne bariery w rozwoju rolnictwa. Były nimi niekorzystne ceny na produkty rolne, powodujące zbyt małą jej opłacalność, trwający od 1951 r. system obowiązkowych dostaw, będący dla znacznej części gospodarstw gorsetem utrudniającym ich rozwój oraz wiele przyczyn natury społecznej i psychologicznej. Nadal rolnictwo indywidualne było niedoinwestowane i słabo wyposażone w środki techniczne pochodzenia przemysłowego, które podlegały reglamentacji. Powołana do życia nowa forma uspołecznienia rolnictwa – kółka rolnicze, których celem była obsługa rolnictwa, nie spełniały zadań, do których zostały powołane, w początkowym okresie były bowiem zbyt słabo wyposażone w środki techniczne, w późniejszym uległy zbiurokratyzowaniu.

Tak więc, mimo zachodzących zmian, na znacznych obszarach kraju przeważało nadal rolnictwo tradycyjne, mimo że udział jego stopniowo malał.

W 1970 r. w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego znajdowało się 81,0% – 15 832 tys. ha użytków rolnych, a ich udział w poszczególnych województwach wynosił od 46,3% w szczecińskim do 96,3% w lubelskim. Trwał nadal, chociaż bardzo powoli, proces uspołecznienia rolnictwa. Pojawiła się też nie występująca uprzednio na taką skalę dzierżawa, która w 1970 r. obejmowała prawie 1,5 mln ha (w tym dzierżawa od państwa, głównie Państwowego Funduszu Ziemi wynosiła 745 tys. ha, reszta zaś od osób prywatnych). Najbardziej rozpowszechniona była ona na terenach zachodnich i północnych, stanowiąc prawie 1/5 ziemi będącej w użytkowaniu rolników indywidualnych.

W latach 1961 – 1970 nastąpiły niewielkie zmiany w liczbie gospodarstw, spadek do 3007 tys. w 1970 r. Zmalała również liczba i udział gospodarstw bardzo małych, które w 1970 r. stanowiły 23,9% ogółu gospodarstw i gospodarowały one na 5,5% powierzchni użytków rolnych. Równocześnie nastąpił niewielki wzrost liczby gospodarstw dużych, które stanowiły 10,8% ogółu gospodarstw, a w użytkowaniu ich znajdowało się 35,8% użytków rolnych. Nastąpił też niewielki wzrost, do 5,4 ha UR średniej wielkości gospodarstwa.

W wyniku migracji ludności ze wsi do miast, z rolnictwa do innych działów gospodarki narodowej, zmalała około 1,5 mln osób, do 9722 tys. liczba ludności rolniczej i jej udział w ogóle ludności do 29,8%. W poszczególnych województwach udział ludności rolniczej wahał się od 8,7% w katowickim do 57,7% w lubelskim. Zmalała również liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym do 4408 tys. osób w przeliczeniu na pełnozatrudnionych, a na 100 ha użytków rolnych przypadało niecałe 30 osób.

Wzrosły w tym czasie nakłady na rolnictwo. Prawie 3-krotnie wzrosło nawożenie mineralne do 109 kg NPK/ha UR (134 kg/ha powierzchni zasiewów). Nadal jednak występowały znaczne różnice regionalne w wysokości nawożenia mineralnego, od 72 kg NPK/ha UR w woj. kieleckim do 156 kg w poznańskim. U schyłku lat sześćdziesiątych około 20% gospodarstw, głównie bardzo małych i małych na ponad 7% ziemi uprawnej nie stosowało nadal nawożenia mineralnego, mimo że, w pewnym czasie wprowadzone było ono pod przymusem administracyjnym.

Wzrosło również w tym czasie ponad 7-krotnie wyposażenie rolnictwa indywidualnego w ciągniki. W 1970 r. dysponowało ono 43,7 tys. sztuk ciągników własnych, a wraz z traktorami kółek rolniczych było 135,6 tys. sztuk. Na

1 ciągnik przypadało już 101 ha UR. Nadal jednak w rolnictwie indywidualnym przeważała żywa siła pociągowa, a udział siły mechanicznej wynosił zaledwie 30%.

Wzrosło wyposażenie rolnictwa w maszyny, lecz były one w większości własnością kółek rolniczych, które obsługiwały rolnictwo indywidualne.

W latach 1961–1970 zmalała w rolnictwie indywidualnym o 1345 tys. ha powierzchnia użytków rolnych, z nich o 1165 tys. ha zmalała powierzchnia gruntów ornych. Był to wynik przejmowania ziemi przez inne działy gospodarki narodowej (przemysł, budownictwo, komunikacja itp.), zalesienia gruntów najsłabszych jak również przekazywania ziemi przez rolników do PFZ.

Zmiany nastąpiły również w strukturze zasiewów. Zmalała o prawie 1,2 mln ha powierzchnia zasiewów zbóż, w ramach zaś zbóż wzrosła o 376 tys. ha powierzchnia zasiewów pszenicy, o 156 tys. ha jęczmienia, a zmalała o 1140 tys. ha powierzchnia zasiewów żyta i o ponad 100 tys. ha owsa. Zmalała również o ponad 150 tys. ha powierzchnia uprawy ziemniaków.

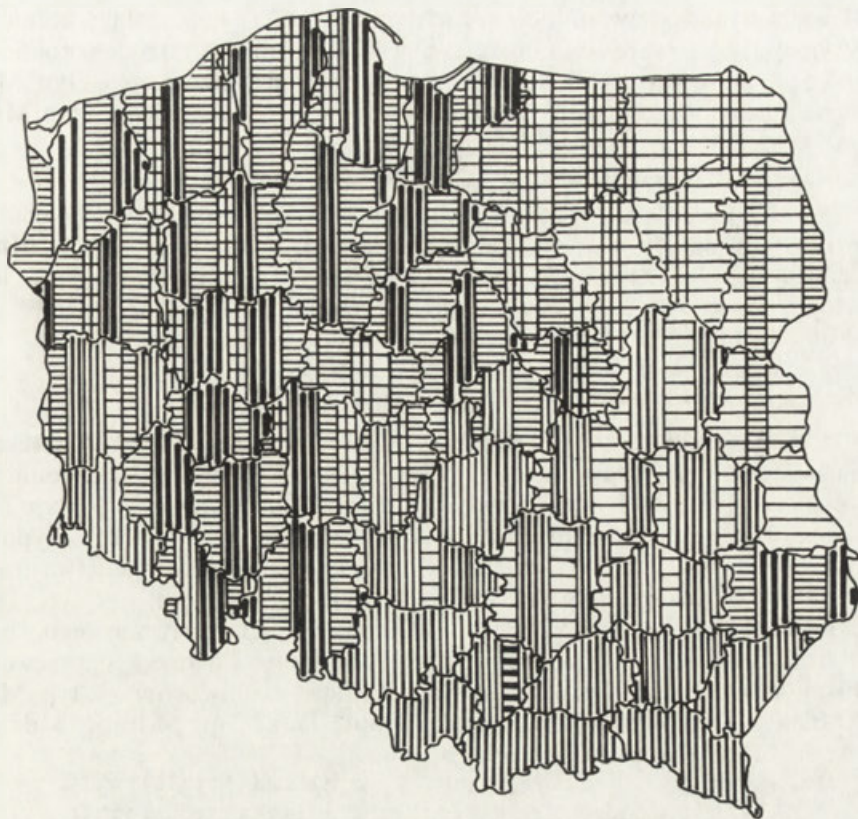
Wzrosły natomiast, i to znacznie, plony zbóż do 19,4 q w 1970 r., chociaż w 1969 r. były już znacznie wyższe (21,5 q z ha). Nadal występowały znaczne różnice regionalne w uzyskiwanych plonach 4 zbóż i wynosiły one od 17,1 q w woj. białostockim do 25,4 q w opolskim. Wzrosły też zbiory zbóż i w 1969 r. wynosiły one 15,2 mln ton, by ponownie zmaleć w 1970 r. do 13,9 mln ton.

Nastąpił znaczny wzrost pogłowia zwierząt gospodarskich, np. pogłowia bydła o 23,4% do 9262 tys. sztuk w 1969 r., lecz w 1970 r. zmalało do 8964 tys. sztuk, pogłowia trzody chlewnej o prawie 8% do 12 666 tys. sztuk w 1969 r., lecz zmalało do 11 734 tys. sztuk w 1970 r. Wzrosło też pogłowie owiec do 2738 tys. sztuk w 1969 r., ale zmalało do 2682 tys. sztuk w 1970 r. Na 100 ha użytków rolnych przypadało w 1970 r. 59,3 sztuk bydła, 81,1 sztuk trzody chlewnej i 17,5 sztuk owiec, w sztukach zaś przeliczeniowych (SD) 59,6 SD na 100 ha UR. Wzrosła również produkcja mięsa, mleczność krów do 2350 litrów od sztuki i produkcja mleka do 12,5 mld litrów.

W sumie do 1970 r. wzrosła produkcja globalna i towarowa rolnictwa. Znacznie wyższy, w wyniku zmniejszenia się powierzchni użytków rolnych (o 1345 tys. ha), był wzrost produktywności ziemi do 47,1 JU z 1 ha UR, przy występującym zróżnicowaniu regionalnym, od 38,7 JU w woj. ostrołęckim do 61,9 JU w kaliskim. Wzrosła produktywność pracy do 147,7 JU na zatrudnionego w rolnictwie, a zróżnicowanie regionalne wynosiło od 83,3 JU w woj. krośnieńskim do 235,0 JU w pilskim. Wzrósł też poziom produkcji towarowej rolnictwa do 19,8 JU/ha UR, a zróżnicowanie wynosiło od 12,3 JU w woj. krośnieńskim do 31,1 JU w woj. leszczyńskim.

Ogólnie w latach 1961–1970 nastąpiły zróżnicowane regionalnie zmiany struktury rolnictwa, największe na terenach zachodniej, północnej i środkowo-zachodniej Polski, a nieznaczne na terenach Polski środkowej i południowej. Uwidoczniło się to w przestrzennym zróżnicowaniu typów rolnictwa i ich kombinacji, które w 1970 r. przedstawiały się następująco (ryc. 10):

1) północno-wschodnia Polska – dominacja lub przewaga rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, z udziałem rolnictwa półtowarowego, mieszanego – typ Tmm, bądź rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (Tmb₄, Tmb₃-Tmm₁,

Ryc. 10. Typy rolnictwa indywidualnego w 1970 r.

Objaśnienia: ryc. 30

Types of individual farming in 1970

Explanation: fig. 30

Tmb₃-Mmg₁), o układzie cech, np.

woj. chełmskie – 1151122 – 4424143 – 3432232 – 122331,

woj. białostockie – 1151222 – 3424143 – 3332232 – 122341,

woj. suwalskie – 1151222 – 3424143 – 3432232 – 122341;

2) województwa olsztyńskie i ciechanowskie – przewaga rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego, mieszanego – typ Tmm, z udziałem tradycyjnego, półsamozapotrzeniowego – typ Tmb i rynkowego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (Tmb₁-Tmm₂-Mmg₁), o układzie cech, np.:

woj. ciechanowskie – 1151222 – 3324143 – 4433332 – 112241;

3) wiele województw środkowo-zachodniej Polski i Dolnego Śląska oraz województwa szczecińskie i zamojskie – przewaga lub równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego, mieszanego – typ Tmm i udział bądź równowaga rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego, typ Mmm (Tmm₃-Mmm₁, Tmm₂-Mmm₂), o układzie cech, np.:

woj. bydgoskie – 1151222 – 3334143 – 4433332 – 112231,

woj. wrocławskie – 1151222 – 4334143 – 4433332 – 112231;

4) wiele województw północno-zachodniej Polski – przewaga rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego, mieszanego – typ Tmm, z udziałem rolnictwa rynkowego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Tmm₂-Mmg₁-Mmm₁) o układzie cech, np.

woj. koszalińskie – 1151222–3334143–4432332–122241;

5) wiele województw Wielkopolski i Dolnego Powiśla – przewaga rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem rolnictwa półtwarowego, mieszanego – typ Tmm (woj. leszczyńskie) i rynkowego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (Tmm₁-Mmm₃, Tmm₁-Mmg₁-Mmm₂) o układzie cech, np.

woj. leszczyńskie – 1151222–3435144–4433332–112331,

woj. elbląskie – 1151222–3334144–4433332–122341;

6) tereny wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych i tereny uprzemysławiane środkowej i południowej Polski – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo, typowego dla gospodarstw ludności dwuzawodowej, bądź przewaga rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, z udziałem rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego, bądź nawet rolnictwa rynkowego, drobnoskalowego, półtwarowego o przewadze produkcji roślinnej, w tym znaczny udział warzyw i owoców – typ Mmp (Tmk₂-Tmo₂, Tmk₃-Tmo₁, Tmb₁-Tmk₂-Tmo₁, Tmk₂-Tmo₁-Mmp₁, bądź nawet Tmm₂-Tmo₂) o układzie cech, np.

woj. łódzkie – 1151112–3324143–4432332–113341,

woj. piotrkowskie – 1151112–4424143–3432232–113351,

woj. krakowskie – 1151111–4424144–4422232–113341;

7) województwo warszawskie – przewaga rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego, mieszanego – typ Tmm, z udziałem rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm i rolnictwa rynkowego, kapitałochłonnego, produktywnego, towarowego o przewadze produkcji roślinnej, w tym znaczny udział upraw trwałych – typ Mmf (Tmm₂-Mmm₁-Mmf₁) o układzie cech, np.

woj. warszawskie – 1151112–3324143–4433332–123231;

8) wiele województw środkowo-wschodniej Polski – różne kombinacje typów rolnictwa, począwszy od równowagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i tradycyjnego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (woj. siedleckie i kieleckie), przewagi rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, z udziałem tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb (woj. lubelskie), bądź przewaga rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, z udziałem tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (woj. tarnobrzeskie), aż po przewagę rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, z udziałem półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (Tmb₂-Tmk₂, Tmb₁-Tmk₃, Tmb₁-Tmk₂-Tmo₁, Tmb₂-Tmk₁-Tmo₁), o układzie

cech, np.

woj. siedleckie – 1151111–3424143–4432232–123351,

woj. tarnobrzeskie – 1151112–4224144–4432232–113241;

9) województwa karpackie i podkarpackie – dominacja lub przewaga rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (Tmk₄, Tmk₃-Tmo₁), o układzie cech, np.

woj. krośnieńskie – 1151112–4434144–4422233–123351;

W 1970 r. na znacznych obszarach przeważało rolnictwo tradycyjne, półtowarowe, mieszane – typ Tmm (zachodnia, północna i środkowa Polska). Znaczny był nadal udział rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb (północno i środkowo-wschodnia Polska) oraz rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (środkowa i południowa Polska). Na terenach zachodniej, północnej i środkowo-zachodniej Polski przeważało już rolnictwo rynkowe, produktywne, towarowe, mieszane – typ Mmm. Znaczny był też udział rolnictwa rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg. Natomiast na terenach aglomeracji miejsko-przemysłowych i terenach uprzemysławianych środkowej i południowej Polski rozprzestrzeniło się rolnictwo tradycyjne, wtórnie samozaopatrzeniowe – typ Tmo, typowe dla gospodarstw ludności dwuzawodowej. Pojawił się też na terenie woj. warszawskiego nowy typ, reprezentujący rolnictwo intensywne, produktywne, kapitałochłonne, towarowe o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmf, a na terenie woj. krakowskiego, rolnictwo rynkowe, drobnoskalowe, produktywne, półtowarowe o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp, obydwa o znacznym udziale produkcji warzyw i owoców.

Tak więc w latach 1961–1970 w wyniku zróżnicowanych zmian struktury rolnictwa nastąpiły znaczne zmiany typów rolnictwa, zanikanie jednych kombinacji, a pojawienie się innych, przechodzenie jednych w drugie. Im bardziej zróżnicowane było rolnictwo i znajdowało się na niższym etapie rozwoju, tym proces ten przebiegał wolniej, np.

– północno-zachodnia Polska – na miejscu kombinacji Tmb₂-Tmm₁-Mmg₁ pojawiła się nowa, Tmm₂-Mmg₁-Mmm₁, przejście od przewagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, do przewagi rolnictwa półtowarowego, mieszanego – typ Tmm, z udziałem rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg i rynkowego, towarowego, mieszanego – typ Mmm;

– Wielkopolska i Dolne Powiśle – na miejscu kombinacji Tmb₂-Tmm₂ i Tmm₂-Mmg₁-Mmm₁ pojawiły się nowe – Tmm₂-Mmm₂ i Tmm₁-Mmm₃, przejście od równowagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i półtowarowego, mieszanego – typ Tmm do równowagi rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, na terenie zaś woj. leszczyńskiego do przewagi rolnictwa rynkowego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem rolnictwa półtowarowego, mieszanego – typ Tmm;

– środkowo-zachodnia Polska – na miejscu kombinacji Tmb₂-Tmm₂ pojawiły się nowe – Tmm₃-Mmm₁ bądź Tmm₂-Mmm₂, ukazujące przejście od równowagi udziału rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i półtowarowego, mieszanego – typ Tmm, do przewagi rolnictwa

półtwarowego, mieszanego — typ Tmm, bądź jego równowagi z rolnictwem rynkowym, produktywnym, towarowym, mieszanym — typ Mmm;

— województwa olsztyńskie i ciechanowskie — na miejscu kombinacji Tmb₃-Tmm₁ pojawiła się Tmb₁-Tmm₂-Mmg₁, przejście od przewagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego — typ Tmb z udziałem półtwarowego, mieszanego — typ Tmm, do przewagi rolnictwa półtwarowego, mieszane- go — typ Tmm, z udziałem tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego — typ Tmb i rynkowego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Mmg;

— północno-wschodnia Polska — zamiast kombinacji Tmb₄ i Tmb₃-Tmm₁ pojawiły się Tmb₃-Tmm₁ i Tmb₃-Mmg₁, przejście od dominacji rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego — typ Tmb, do jego przewagi z udziałem rolnictwa półtwarowego, mieszanego — typ Tmm, bądź rzadziej do rynkowego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Mmg.

— tereny aglomeracji miejsko-przemysłowych i tereny uprzemysławiane — nastąpiło rozprzestrzenienie się rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopa- trzeniowego — typ Tmo, który z typu towarzyszącego stał się równorzędnym, a także pojawił się na nowych terenach;

— województwo warszawskie — w miejscu kombinacji Tmb₁-Tmm₁- -Tmk₁-Tmo₁ pojawiła się Tmm₂-Mmm₁-Mmf₁, przejście od kombinacji róż- nych typów rolnictwa tradycyjnego do przewagi rolnictwa półtwarowego, mieszane- go — typ Tmm, z udziałem rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszane- go — typ Mmm i rynkowego, kapitałochłonnego, towarowego o prze- wadze produkcji roślinnej (w tym znaczny udział upraw trwałych) — typ Mmf;

— na terenach środkowo-wschodniej i południowej Polski zmiany były niewielkie. Na terenach środkowo-wschodniej Polski nadal występowała równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego — typ Tmb i półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Tmk. Natomiast na terenach południowej Polski dominowało nadal rolnictwo tradycyjne, produktywnie, półtwarowe o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Tmk.

Największe zmiany nastąpiły na obszarach zachodniej, północnej i środ- kowej Polski i były one wynikiem ekspansji rolnictwa półtwarowego, mieszane- go — typ Tmm, a następnie rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszane- go — typ Mmm i wypieranie rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopa- trzeniowego — typ Tmb.

TYPY ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO W 1975 r.

W latach 1971–1975 nastąpiły duże i zróżnicowane zmiany struktury rolnictwa indywidualnego, a „pięciolecie 1971–1975 było najdłuższym w po- wojennej historii rolnictwa polskiego okresem wysokiej dynamiki produkcji i przyspieszenia tempa jego rozwoju” (Grochowski 1976).

Rozwój rolnictwa i zmiany jego struktury spowodowane zostały wieloma przyczynami i oddziaływaniami natury zewnętrznej, a głównie zmianą polityki rolnej w stosunku do rolnictwa indywidualnego (Manteuffel 1981). Nastąpiła również zmiana koncepcji rozwoju rolnictwa i preferowanie szybkiego wzrostu produkcji zwierzęcej, oparte na zbożach oraz paszach importowanych. Wzrosło zaopatrzenie rolnictwa indywidualnego w środki produkcji, maszyny, nawozy

mineralne, pasze przemysłowe, nastąpił również wzrost udzielanych kredytów inwestycyjnych i obrotowych.

Nie bez znaczenia był wpływ warunków pogodowych, a w rezultacie po raz pierwszy w powojennej historii polskiego rolnictwa nastąpiło kompleksowe oddziaływanie warunków przyrodniczych i pozaprzyrodniczych (Szczęsny 1988b).

Utrzymało się jednak nadal wiele czynników negatywnych, utrudniających rozwój rolnictwa indywidualnego. Nadal preferowany był rozwój rolnictwa uspołecznionego. Zbożochłonny wzrost produkcji zwierzęcej, oparty na paszach importowanych, nakręcał wzrost importu zbóż i pasz, powodując niejednokrotnie, zwłaszcza w rolnictwie uspołecznionym, ich nieefektywne wykorzystanie. Mimo wzrostu produkcji nie nastąpił wzrost eksportu produktów zwierzęcych. Utrzymały się nadal zróżnicowane nakłady (zaopatrzenie w maszyny, nawozy i pasze) preferujące rolnictwo uspołecznione. Negatywny wpływ miały też zmieniające się założenia i nieprzemyślane decyzje władz centralnych i lokalnych, np. ograniczenie, a następnie zaprzestanie w 1975 r. sprzedaży ziemi z PFZ rolnikom indywidualnym i przekazywanie jej głównie rolnictwu uspołecznionemu, które równocześnie otrzymywało znaczne dotacje na zagospodarowanie ziemi. Nie bez znaczenia był także niedowład organizacyjny na linii zaopatrzenie rolnictwa – produkcja – scentralizowany i zmonopolizowany skup – przetwórstwo, powodując znaczne straty.

Nowa strategia rozwoju, mimo że nie zawsze i niezbyt konsekwentnie wcielana w życie, spowodowała uruchomienie znacznych rezerw tkwiących w rolnictwie, jego szybki rozwój i zróżnicowane regionalnie zmiany struktury rolnictwa.

W 1975 r. w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego znajdowało się 75% – 15 179 tys. ha powierzchni użytków rolnych, lecz udział ich w poszczególnych województwach był coraz bardziej zróżnicowany i wynosił od 29% w woj. szczecińskim do 96,5% w woj. siedleckim.

Wzrastało nadal zainteresowanie dzierżawą ziemi z PFZ przez rolników, zwłaszcza na ziemiach zachodnich i północnych, mimo że były to z reguły dzierżawy krótkoterminowe, co prowadziło niejednokrotnie do ekstensywnej gospodarki. W 1975 r. łącznie z dzierżawą od osób prywatnych obejmowała ona według szacunków już prawie 1,8 mln ha ziemi.

Niewielkie zmiany nastąpiły w strukturze gospodarstw, nastąpił nieznaczny wzrost (do 3059 tys. liczby gospodarstw), a głównie wzrost liczby i udziału gospodarstw bardzo małych do 27,1%. Gospodarowały one na około 6,0% powierzchni użytków rolnych, wzrósł udział gospodarstw dużych do 13,9%, w których użytkowaniu znajdowało się 33,6% powierzchni użytków rolnych. Zmalała natomiast średnia wielkość gospodarstwa do 5 ha UR – wynik zmniejszenia się o 653 tys. ha powierzchni użytków rolnych.

Zmalała również liczba ludności rolniczej do 9119 tys. osób oraz jej udział w ogóle ludności do 27,1%, a także liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym do 3901 tys. osób (w przeliczeniu na pełnozatrudnionych). Wzrosła natomiast liczba ludności dwuzawodowej, do prawie 3 mln osób.

W latach 1971–1975 wzrosły, i to znacznie, nakłady na rolnictwo, np. wzrosło o 40,5% nawożenie mineralne do 152 kg NPK/ha UR (do 164 kg NPK/ha powierzchni zasiewów). Nadal jednak występowały, a nawet pogłębiły się, zróżnicowania regionalne w nawożeniu mineralnym, wynoszące

od 121 kg NPK w woj. radomskim do 268 kg w leszczyńskim. Wzrosło ponad trzykrotnie wyposażenie rolnictwa indywidualnego w ciągniki. W 1975 r. dysponowało ono 175 tys. sztuk ciągników własnych, a wraz z traktorami kółek rolniczych 308 tys. sztuk. Na jeden ciągnik przypadało już niecałe 40 ha użytków rolnych. Zmianie uległa również struktura siły pociągowej i siła mechaniczna stanowiła już 62% ogółu zasobów siły pociągowej. Najwyższe nakłady siły mechanicznej występowały na terenach zachodniej Polski, zróżnicowanie przestrzenne wynosiło zaś od 17,8 KM/100 ha UR w woj. ostrołęckim do 80,0 KM/100 ha UR w woj. opolskim.

W rolnictwie indywidualnym zmalała o 653 tys. ha powierzchnia użytków rolnych, a w jej ramach zmalała o prawie 800 tys. ha powierzchnia gruntów ornych. Był to wynik zarówno przejmowania ziemi przez inne działy gospodarki narodowej, jak i nasilającego się procesu przekazywania ziemi przez rolników do PZF w zamian za renty i emerytury.

Niekorzystne zmiany nastąpiły również w strukturze zasiewów. Zmalała o 476 tys. ha powierzchnia zasiewów zbóż, a w ich ramach utrzymała się na nie zmienionym poziomie powierzchnia zasiewów pszenicy, wzrosła o 283 tys. ha powierzchnia zasiewów jęczmienia, lecz zmalała o 534 tys. ha powierzchnia zasiewów żyta i o 228 tys. ha owsa. Zmalała również o 250 tys. ha powierzchnia uprawy ziemniaków.

Wzrosły i to znacznie plony, tak w wyniku wzrostu nawożenia mineralnego, sprzyjających warunków pogodowych, jak i wprowadzenia nowych odmian, np. plony 4 zbóż do 24,1 q w 1975 r., chociaż w 1974 r. były już znacznie wyższe, osiągając wielkość 27,6 q z ha. Nadal występowały znaczne różnice regionalne w uzyskiwanych plonach i wynosiły one od 17,8 q w woj. białostockim do 33,6 q w leszczyńskim. Wzrosły też zbiory zbóż do 18 060 tys. ton w 1974 r., lecz spadły w 1975 r. do 15 045 tys. ton.

Znacznie wzrosło w tym czasie pogłowie zwierząt gospodarskich, np. pogłowie bydła o 15,0% do 10 312 tys. sztuk, a zwłaszcza wzrosło o 53% (o 6 258 tys. sztuk) pogłowie trzody chlewnej, osiągając w 1974 r. wielkość 17 992 tys. sztuk. Był to wynik tak wzrostu zaopatrzenia i importu zbóż i pasz, ogólnej ich dostępności, wzrostu własnych zasobów paszowych oraz opłacalności chowu zwierząt. W 1975 r. nastąpił jednak spadek pogłowia trzody chlewnej (o 1005 tys.) do 16 037 tys. sztuk, a wzrosło po wielu latach pogłowie owiec do 2 465 tys. sztuk, wynik nowych cen skupu, powodujących znaczną opłacalność chowu. Na 100 ha UR w 1975 r. przypadało średnio 68,4 sztuk bydła, 111,9 sztuk trzody chlewnej (116,5 sztuk w 1974 r.) i 15,8 sztuk owiec, w sztukach zaś przeliczeniowych 87,1 SD/100 ha UR. Wzrosła również produkcja mięsa, mleczność krów do 2 530 litrów od sztuki i produkcja mleka do 13,5 mld litrów.

W wyniku rozwoju rolnictwa indywidualnego w latach 1971 – 1975 wzrosła też produkcja globalna rolnictwa o 16,7% (lecz spadła o 4,1% w 1975 r.) oraz produkcja towarowa o 27,4%. W wyniku zmniejszenia się o 653 tys. ha powierzchni użytków rolnych znacznie wyższy był w rzeczywistości wzrost produktywności ziemi, o 23,9% do 56,7 JU/ha UR w 1974 r. i spadek do 55,3 JU w 1975 r., zróżnicowanie zaś regionalne wynosiło od 47,7 JU w woj. białostockim do 76,7 JU w woj. leszczyńskim. Wzrosła też o 29,6% w wyniku zmniejszenia się liczby ludności zatrudnionej w rolnictwie produktywność

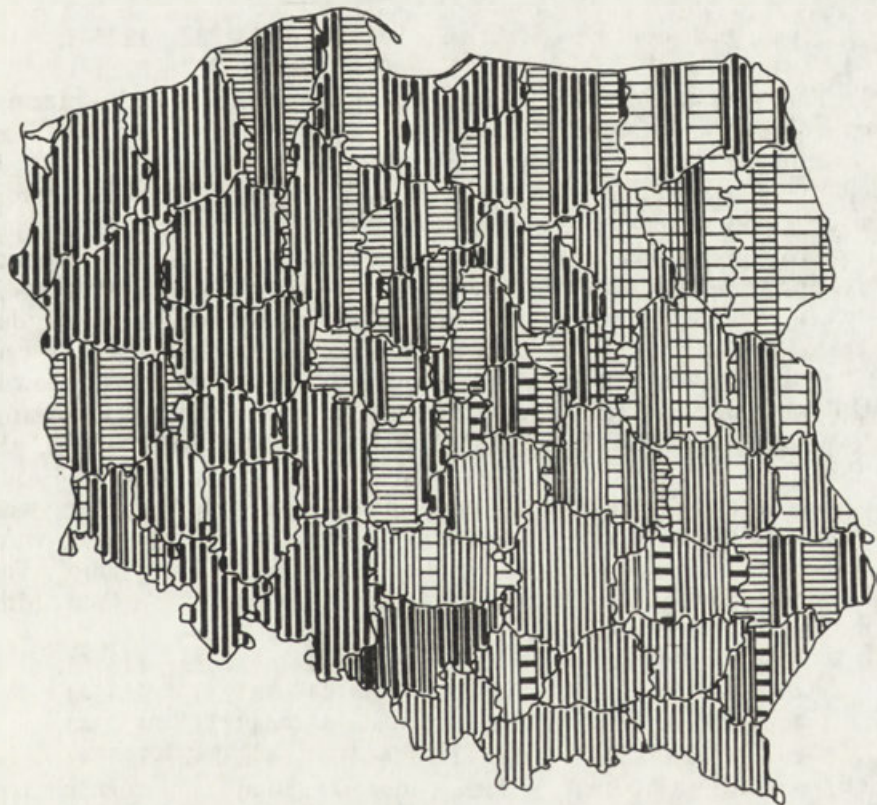
pracy do 188,8 JU na zatrudnionego w rolnictwie, zróżnicowanie zaś przestrzenne wynosiło od 83,3 JU w woj. krośnieńskim do 280,6 JU w woj. piłskim. Wzrósł także poziom produkcji towarowej rolnictwa o 32,8%, do 26,2 JU/ha UR w 1975 r., natomiast zróżnicowania przestrzenne wynosiły od 13,7 JU w woj. krośnieńskim do 42,6 JU w leszczyńskim.

Rozwój rolnictwa indywidualnego w latach 1971 – 1974, mimo zahamowania w 1975 r., spowodował znaczne, lecz zróżnicowane regionalnie zmiany struktury rolnictwa. Największe zmiany nastąpiły na terenach zachodniej, północnej i środkowo-zachodniej Polski, nieco mniejsze na terenach środkowej i północno-wschodniej, a znacznie mniejsze na terenach południowej Polski. Uwidocznili się to w przestrzennym zróżnicowaniu typów rolnictwa i ich kombinacji, które w 1975 r. przedstawiały się następująco (ryc. 11):

1) zachodnia i północna Polska (Dolny Śląsk, Wielkopolska, Pomorze zachodnie oraz woj. elbląskie – dominacja rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Mmm₄), o układzie cech:

woj. leszczyńskie – 1151222 – 3345144 – 4433342 – 122331;

2) tereny kilku województw środkowo-północnej Polski (woj. bydgoskie, włocławskie, ciechanowskie, olsztyńskie) – przewaga rolnictwa rynkowego,

Ryc. 11. Typy rolnictwa indywidualnego w 1975 r.

Objaśnienia: ryc. 30

Types of individual farming in 1975

Explanation: fig. 30

produktywnego, towarowego, mieszanego, typ Mmm, z udziałem rolnictwa półtowarowego, mieszanego – typ Tmm (Tmm₁-Mmm₃) o układzie cech, np.

woj. bydgoskie – 1151222 – 3345144 – 4433332 – 112231;

3) środkowo-zachodnia i środkowo-północna Polska oraz woj. zamojskie i zielonogórskie – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Tmm₂-Mmm₂), o układzie cech, np.

woj. płockie – 1151222 – 3344144 – 4433332 – 112241;

4) północno-wschodnia Polska – przewaga rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, z udziałem tradycyjnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm (woj. białostockie), tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (woj. podlaskobialskie), bądź rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (woj. łomżyńskie), bądź wreszcie równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (woj. suwalskie), (Tmb₃-Tmm₁, Tmb₂-Tmk₁-Mmm₁, Tmb₂-Mmg₁-Mmm₁, Tmb₂-Mmm₂), o układzie cech, np.

woj. białostockie – 1151222 – 3434143 – 4432232 – 122341,

woj. suwalskie – 1151222 – 3444144 – 4433332 – 123341;

5) tereny nielicznych województw wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych i obszarów uprzemysławianych, środkowej i południowej Polski; znikanie rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo i pojawienie się innych typów rolnictwa. W rezultacie występowała mozaika różnych typów rolnictwa, począwszy od równowagi rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (woj. piotrkowskie), przewagi rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, z udziałem tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (woj. częstochowskie), bądź nawet z udziałem rolnictwa rynkowego, drobnoskalowego, półtowarowego o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp (woj. krakowskie), aż po kombinacje różnych typów rolnictwa półtowarowego i rynkowego (woj. łódzkie i skierniewickie), a nawet z przewagą rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (woj. katowickie), (Tmk₂-Tmo₂, Tmb₁-Tmk₂-Tmo₁, Tmk₂-Tmo₁-Mmp₁, Tmm₁-Tmo₁-Mmp₁-Mmm₁, Tmo₂-Mmh₁-Mmm₁), o układzie cech, np.

woj. piotrkowskie – 1151112 – 3334144 – 4432233 – 113351,

woj. łódzkie – 1151112 – 3334144 – 4432332 – 113341,

woj. katowickie – 1151112 – 4344143 – 4433332 – 122341,

woj. krakowskie – 1151112 – 4434144 – 4422332 – 113341;

6) środkowo-wschodnia Polska – mozaika kombinacji różnych typów rolnictwa, począwszy od równowagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (woj. chełmskie), przewagi rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, z udziałem

rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, (woj. lubelskie) i wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (woj. radomskie), bądź rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (woj. siedleckie), bądź nawet rynkowego, drobnoskalowego, półtowarowego o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp (woj. tarnobrzeskie), (Tmb₂-Tmk₂, Tmb₁-Tmk₃, Tmb₁-Tmk₂-Tmo₁, Tmb₁-Tmk₂-Mmg₁, Tmk₂-Tmo₁-Mmp₁), o układzie cech, np.

woj. chełmskie – 1151122 – 3434143 – 4432232 – 122241,

woj. lubelskie – 1151112 – 4434144 – 4432232 – 112241,

woj. siedleckie – 1151122 – 3434144 – 4433233 – 123351,

woj. tarnobrzeskie – 1151112 – 4434144 – 4432232 – 113241;

7) południowa Polska (woj. karpackie i podkarpackie) oraz woj. kieleckie – dominacja rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, bądź jego przewaga z udziałem rolnictwa rynkowego, drobnoskalowego, intensywnego, półtowarowego o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp (woj. przemyskie), (Tmk₃-Mmp₁, Tmk₄) o układzie cech, np.

woj. krośnieńskie – 1151112 – 4434144 – 4422233 – 122351,

woj. przemyskie – 1151112 – 4434144 – 4432332 – 123341.

Tak więc w 1975 r. na terenie Polski przeważało już rolnictwo rynkowe, produktywne, towarowe, mieszane – typ Mmm (zachodnia, północna i środkowa Polska). Znaczny był jednak nadal udział rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm (środkowo-północna Polska) i tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (środkowa i południowa Polska). Zmalał natomiast zasięg występowania rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb (północno i środkowo-wschodnia Polska) oraz rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego, typowego dla gospodarstw ludności dwuzawodowej – typ Tmo (tereny aglomeracji miejsko-przemysłowych i tereny uprzemysławiane środkowej i południowej Polski). Pojawiły się natomiast dwa nowe typy, reprezentujące rolnictwo drobnoskalowe, produktywne, półtowarowe o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp (woj. krakowskie, łódzkie, skierniewickie, tarnobrzeskie i przemyskie) oraz o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmh (woj. katowickie). Trwała więc nadal ekspansja rolnictwa rynkowego na tereny środkowej i wschodniej Polski. Natomiast na terenach południowej Polski zmiany były niewielkie. Dominowało lub przeważało tam nadal rolnictwo tradycyjne, produktywne, półtowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, pojawiło się jednak rolnictwo rynkowe – typy Mmp i Mmh.

W latach 1971–1975 nastąpiły więc znaczne zmiany w przestrzennym zróżnicowaniu typów rolnictwa i ich kombinacji, zanikanie jednych, a pojawianie się nowych, np.

– Wielkopolska, Pomorze i Dolny Śląsk, zamiast kombinacji Tmm₁-Mmm₃, Tmm₁-Mmg₁-Mmm₂, Tmm₂-Mmm₂, Tmm₂-Mmg₁-Mmm₁ pojawiła się – Mmm₄, co oznaczało przejście od równowagi, a nawet przewagi rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego, do jego dominacji;

– tereny środkowo-zachodniej i środkowo-północnej Polski, zamiast kombinacji Tmm₁-Mmm₁, Tmm₂-Mmg₁-Mmm₁ pojawiła się – Tmm₁-Mmm₃,

a więc przejście od przewagi rolnictwa półtwarowego, mieszanego – typ Tmm, do przewagi rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem rolnictwa półtwarowego, mieszanego – typ Tmm;

– województwa olsztyńskie i ciechanowskie, zamiast kombinacji Tmb₁-Tmm₂-Mmg₁ pojawiła się nowa – Tmm₁-Mmm₃, przejście od przewagi rolnictwa półtwarowego, mieszanego – typ Tmm, do przewagi rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem rolnictwa półtwarowego, mieszanego – typ Tmm;

– północno-wschodnia Polska, zamiast kombinacji Tmb₃-Mmg₁ pojawiły się nowe: Tmb₁-Tmk₂-Mmg₁, Tmb₂-Mmg₁-Mmm₁, Tmb₂-Mmm₂, Tmb₁-Tmm₂-Mmg₁, wskazujące na stopniowe przechodzenie od przewagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb do jego równowagi z innymi, bądź nawet do przewagi rolnictwa półtwarowego lub rynkowego; na terenach poszczególnych województw proces przemian był w bardzo różnym stopniu zaawansowany, stąd też pojawiały się różne kombinacje typów rolnictwa;

– tereny aglomeracji miejsko-przemysłowych Łodzi i Śląska, przejście od kombinacji Tmk₂-Tmo₂ i Tmm₂-Tmo₂, do Tmm₁-Tmo₁-Mmp₁-Mmm₁ i Tmo₁-Mmh₁-Mmm₂, od równowagi udziału rolnictwa tradycyjnego wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo, do jego udziału z rolnictwem półtwarowym i rynkowym; nastąpiło więc zanikanie rolnictwa wtórnie samozaopatrzeniowego w wyniku intensyfikacji rolnictwa;

– środkowo-wschodnia i południowa Polska, zmiany struktury rolnictwa i typów rolnictwa były niewielkie. Nadal dominowało lub przeważało rolnictwo tradycyjne, półtwarowe o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (południowa Polska). Jedynie na terenach województw tarnobrzeskiego i przemyskiego pojawiło się rolnictwo rynkowe o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp.

Trwała więc nadal ekspansja i umacnianie się rolnictwa rynkowego, lecz proces ten na terenach poszczególnych województw był w bardzo różnym stopniu zaawansowany i rolnictwo rynkowe znajdowało się na różnych etapach rozwoju.

TYPY ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO W 1978 r.

Zahamowanie tempa rozwoju rolnictwa w 1975 r., przyjmowane początkowo jako zjawisko przejściowe (Grochowski 1976), przekształciło się w 1976 r. w regres. Spowodowany on został wieloma przyczynami, spośród których istotną rolę przypisać należy zmianie polityki rolnej i ponownemu preferowaniu rozwoju i zaopatrzenia w środki produkcji rolnictwa uspołecznionego, w ramach zaś rolnictwa indywidualnego gospodarstw zespołowych i specjalistycznych. Nie bez znaczenia była również polityka cen, powodująca spadek opłacalności chowu zwierząt, głównie trzody chlewnej, ograniczenie sprzedaży pasz przemysłowych i wzrostu ich cen. Znaczny, chociaż zróżnicowany regionalnie był w 1976 r. wpływ warunków pogodowych, powodujący spadek produkcji roślinnej, głównie zbóż, co przy równoczesnym spadku zaopatrzenia w pasze przemysłowe, zwłaszcza gospodarstw małych, zachwiało ich bilansem paszowym. W 1977 r. nastąpiło zahamowanie niekorzystnych tendencji,

w wyniku modyfikacji polityki rolnej i polityki cen, przy równoczesnym wzroście sprzedaży pasz przemysłowych dla rolnictwa indywidualnego, o ponad 300 tys. ton w 1977 r. i o ponad 900 tys. ton w 1978 r. Stanowiły one wprawdzie niecałe 30% pasz zużytych przez rolnictwo indywidualne, pozostała reszta była własna, lecz umożliwiały znaczny wzrost chowu zwierząt, zwłaszcza trzody chlewnej. W rolnictwie uspołecznionym prawie 90% pasz stanowiły pasze przemysłowe pochodzące z zakupu.

Korzystne warunki pogodowe w 1978 r., mimo występujących nadal ograniczeń i nawarstwiających się trudności z lat ubiegłych spowodowały ponowne ożywienie rolnictwa. Uwidoczniło się to we wzroście plonów i zbiorów, odbudowie pogłowia zwierząt gospodarskich, głównie trzody chlewnej. W rezultacie w 1978 r. nastąpił ponowny wzrost produkcji globalnej i towarowej rolnictwa. Zachodzące przemiany były jednak zróżnicowane regionalnie. Podobnie było zróżnicowane rolnictwo indywidualne, znajdujące się na różnych etapach rozwoju.

W latach 1976–1978 nastąpiły dalsze zmiany w strukturze użytkowania ziemi. W 1978 r. w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego znajdowało się 75,7% powierzchni użytków rolnych – 14 445 tys. ha, a w stosunku do 1975 r. ubyło 505 tys. ha UR.

Niewielkie zmiany nastąpiły w strukturze gospodarstw. Nastąpił nieznaczny wzrost liczby gospodarstw ogółem do 3065 tys., a w strukturze gospodarstw wzrost liczby i udziału gospodarstw bardzo małych do 935 tys. oraz gospodarstw dużych do 421 tys. Począwszy od 1970 r. malała natomiast liczba i udział gospodarstw małych, do 855 tys. i ich udział w powierzchni użytków rolnych do 18,4%. Malała również nadal średnia wielkość gospodarstw do 4,9 ha UR w 1978 r.

Trwał nadal odpływ ludności z rolnictwa. Zmalała liczba ludności rolniczej do 8205 tys. osób i jej udział w ogóle ludności do 23,4%. Malała także liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym do 3934 tys. osób (w przeliczeniu na pełnozatrudnionych). Na 100 ha użytków rolnych przypadało już w skali kraju 26 osób, od 17,0 w woj. olsztyńskim do 50,7 osób w woj. krakowskim.

W latach 1976–1978 nastąpił dalszy, lecz zróżnicowany regionalnie wzrost nakładów na rolnictwo. Do 1976 r. rosło jeszcze nawożenie mineralne do 161,5 kg NPK/ha UR, lecz od 1977 r. nastąpił spadek do 151,5 kg NPK w 1978 r., głównie na terenach zachodniej i północnej Polski (np. w woj. szczecińskim o 23%). Stosunkowo niewielki spadek nawożenia mineralnego nastąpił na terenach południowej i wschodniej Polski, gdzie i tak było ono najniższe. Było to wynikiem wzrostu cen nawozów mineralnych, ograniczenia ich importu i pojawiających się trudności zakupu, spowodowanych preferencyjną sprzedażą dla rolnictwa uspołecznionego. Wzrosło natomiast wyposażenie rolnictwa indywidualnego w ciągniki do 269 tys. sztuk własnych, a wraz z traktorami kółek rolniczych do 400 tys. sztuk. Zmalała więc do 27 ha powierzchnia użytków rolnych przypadająca na 1 traktor.

Zmiany nastąpiły również w strukturze zasiewów. Trwał nadal spadek, o 457 tys. ha powierzchni zasiewów zbóż, w tym spadek o 95 tys. ha zasiewów pszenicy, o 96 tys. ha jęczmienia i o 250 tys. ha owsa i nieznaczny spadek powierzchni zasiewów żyta. Zmalała również o ponad 200 tys. ha powierzchnia uprawy ziemniaków.

Zmalały również uzyskiwane plony, np. plony 4 zbóż do 25,7 q w 1976 r. i 23,2 q w 1977 r., by ponownie wzrosnąć do 26,2 q w 1978 r. wykazując nadal znaczne zróżnicowania regionalne. Wahały się one od 21,5 q w woj. ostrołęckim do 31,3 q w szczecińskim. Malały również, a następnie wzrosły zbiory 4 zbóż, z 15 272 tys. ton w 1976 r. do 13 836 tys. ton w 1977 r., by ponownie wzrosnąć do 15 080 tys. ton w 1978 r.

Znaczne zmiany nastąpiły w pogłowie zwierząt gospodarskich. Zmalało o 106 tys. do 9674 tys. sztuk w 1978 r. pogłowie bydła. Nastąpił bardzo znaczny spadek, o 16,7% (2820 tys. sztuk), pogłowia trzody chlewnej w 1976 r. W sumie w latach 1975–1976 pogłowie trzody chlewnej zmalało o 21,3% (3725 tys. sztuk), by nieznacznie wzrosnąć (o 313 tys. sztuk w 1977 r.) do 14 973 tys. sztuk. W 1978 r. wzrost pogłowia trzody chlewnej był już znaczny, o 703 tys. do 15 767 tys. sztuk. Tak duży spadek pogłowia trzody chlewnej był spowodowany ograniczeniem sprzedaży pasz przemysłowych dla rolnictwa indywidualnego o ponad 1 mln ton, do 3656 tys. ton w 1976 r. W 1977 r. nastąpił ponowny wzrost sprzedaży pasz do 4883 tys. ton.

W całym okresie następował natomiast wzrost (o 15%) pogłowia owiec, które w 1988 r. osiągnęło liczbę 2828 tys. sztuk.

Zmieniła się również obsada pogłowia zwierząt, głównie trzody chlewnej na 100 ha użytków rolnych (95,2 sztuk w 1976 r., 102,3 sztuk w 1977 r. i 108,5 sztuk w 1978 r.). Zmalała również produkcja mięsa, a rosła nadal produkcja mleka, osiągając w 1978 r. wielkość 14,2 mld litrów.

W wyniku regresu w rolnictwie indywidualnym w latach 1976–1977 zmalała też produkcja globalna rolnictwa o 7,2%, by ponownie wzrosnąć o 3,6% w 1978 r. Zmalała również o 1,1% produkcja towarowa, by ponownie wzrosnąć o 6,3% w 1978 r. Zmiany nastąpiły też w produktywności ziemi, produktywności pracy i poziomie produkcji towarowej, lecz w wyniku zmniejszenia się powierzchni użytków rolnych i liczby ludności zatrudnionej w rolnictwie, spadek ten był znacznie niższy. I tak, np. produktywność ziemi w latach 1976–1977 zmalała o 3,9% do poziomu 55,5 JU/ha UR, by ponownie wzrosnąć w 1978 r. do 58,3 JU, wykazując nadal znaczne zróżnicowania regionalne, od 44,9 JU w woj. radomskim do 78,4 JU w woj. leszczyńskim.

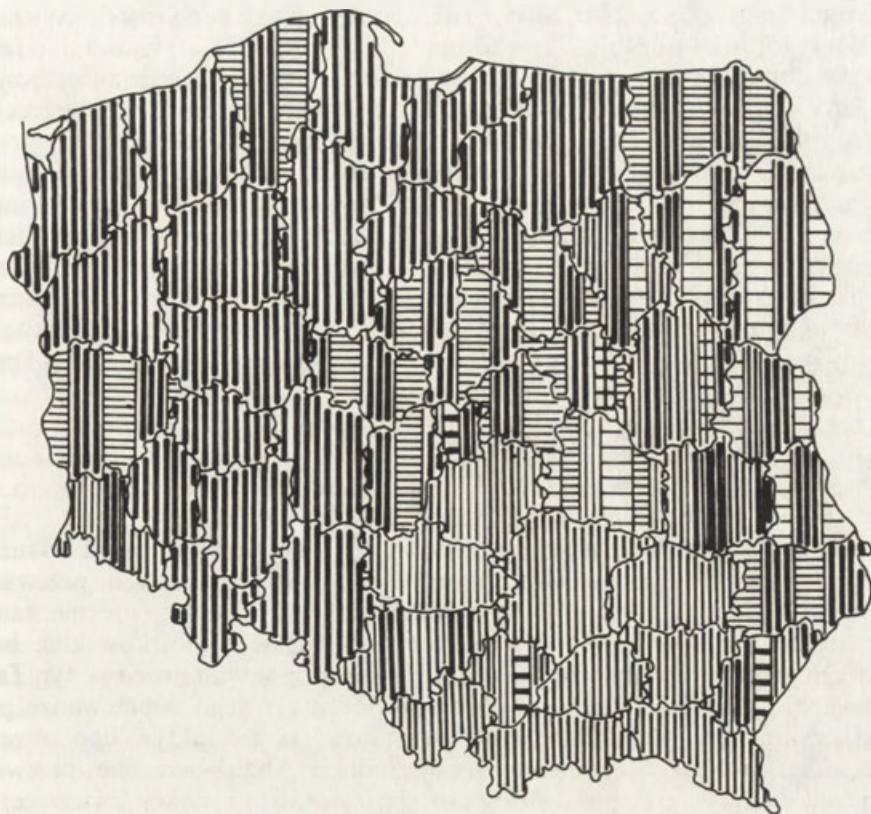
Spadek produktywności pracy był nieznaczny, o 1,1% i wystąpił tylko w 1976 r., wykazując w latach następnych ponowny wzrost, o 2,3% w 1977 r. i o 6,1% w 1978 r. do poziomu 201 JU, a zróżnicowanie przestrzenne wynosiło od 93,2 JU w woj. nowosądeckim do 297,2 JU w woj. olsztyńskim. Natomiast w całym okresie nastąpił wzrost poziomu produkcji towarowej do 29,2 JU w 1978 r., wykazując również bardzo duże zróżnicowania regionalne, od 14,1 JU w woj. krośnieńskim do 44,1 JU w woj. leszczyńskim.

Zróżnicowany rozwój rolnictwa w wyniku regresu, a następnie jego zahamowania i ponownego rozwoju uwidocznił się znacznymi zmianami regionalnymi struktury rolnictwa, a także przestrzennym zróżnicowaniem typów rolnictwa i ich kombinacji (ryc. 12):

1) zachodnia i północna Polska – dominacja rolnictwa rynkowego, produkcyjnego, towarowego, mieszanego, typ Mmm (Mmm₄), o układzie cech, np.

woj. leszczyńskie – 1151122–3355144–4443342–122341;

2) środkowo-zachodnia Polska oraz woj. suwalskie, zielonogórskie, słup-

Ryc. 12. Typy rolnictwa indywidualnego w 1978 r.

Objaśnienia: ryc. 30

Types of individual farming in 1978

Explanation: fig. 30

skie i zamojskie – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Tmm₂-Mmm₂), o układzie cech, np.

woj. płockie – 1151122 – 3444144 – 4433342 – 112241;

3) północno-wschodnia Polska (woj. białostockie, łomżyńskie, chełmskie) – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Tmb₂-Mmm₂), o układzie cech, np.

woj. białostockie – 1151122 – 3444144 – 4433232 – 122341;

4) środkowo-wschodnia Polska – mozaika różnych typów rolnictwa i ich kombinacji, począwszy od przewagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, z udziałem półtowarowego, mieszanego – typ Tmm i tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (woj. radomskie), przewagi rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, z udziałem tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (woj. ostrołęckie) bądź też z udziałem rolnictwa rynkowego, półtowarowego

o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (woj. siedleckie), równowagi udziału rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i rynkowego, drobnoskalowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmh (woj. lubelskie), przewagi rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (woj. białkopodlaskie), aż po przewagę rolnictwa półtowarowego, mieszanego – typ Tmm, z udziałem rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm i rynkowego, kapitałochłonnego, towarowego o przewadze produkcji roślinnej – Typ Mmf, woj. warszawskie, (Tmb₂-Tmm₁-Tmo₁, Tmb₁-Tmk₂-Mmm₁, Tmk₂-Mmg₁-Mmm₁, Tmb₁-Tmk₁-Mmm₂, Tmk₂-Mmh₂, Tmm₂-Mmm₁-Mmf₁) o układzie cech, np.

woj. radomskie – 1151112 – 3344143 – 3434232 – 112241,

woj. ostrołęckie – 1151122 – 2334144 – 4433233 – 123351,

woj. lubelskie – 1151122 – 3444144 – 4433333 – 123351,

woj. warszawskie – 1151112 – 3444143 – 4433332 – 123241;

5) tereny aglomeracji miejsko-przemysłowych i tereny uprzemysławiane – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (woj. częstochowskie i piotrkowskie), bądź przewaga rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo, z udziałem rynkowego, drobnoskalowego, półtowarowego o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (woj. łódzkie), bądź wreszcie przewaga rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, z udziałem wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (woj. jeleniogórskie), (Tmk₂-Tmo₂, Tmo₂-Mmp₁-Mmm₁, Tmk₂-Tmo₁-Mmm₁), o układzie cech, np.

woj. piotrkowskie – 1151112 – 3344144 – 4432233 – 113351,

woj. łódzkie – 1151112 – 3344144 – 4432332 – 113341,

woj. jeleniogórskie – 1151112 – 3344144 – 4432333 – 122341;

6) południowa Polska – dominacja rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, bądź jego przewaga z udziałem rolnictwa wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo i rynkowego, drobnoskalowego, półtowarowego o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp (woj. krakowskie), bądź też z udziałem rolnictwa rynkowego, drobnoskalowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmh, woj. przemyskie (Tmk₄, Tmk₂-Tmo₁-Mmp₁, Tmk₂-Mmp₁-Mmh₁), o układzie cech, np.

woj. nowosądeckie – 1151112 – 4444144 – 4422233 – 122351,

woj. przemyskie – 1151112 – 4444144 – 4432332 – 123341,

woj. krakowskie – 1151112 – 4445144 – 4422332 – 113341.

Zróżnicowane zmiany struktury rolnictwa indywidualnego w latach 1976–1978 spowodowane regresem, jego zahamowaniem oraz ponownym rozwojem uwidoczniły się w zróżnicowanych zmianach typów rolnictwa i jego przestrzennym zróżnicowaniem. W 1978 r. na znacznych obszarach kraju domino- wało lub przeważało rolnictwo rynkowe, produktywne, towarowe, mieszane –

typ Mmm (zachodnia, północna, środkowa i środkowo-wschodnia Polska). Znaczny był nadal udział rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego, mieszanego – typ Tmm (środkowa Polska) i rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (środkowa i południowa Polska). Mała natomiast zasięg i udział występowania rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb (północno-wschodnia i częściowo środkowa Polska) oraz rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (nieliczne województwa aglomeracji miejsko-przemysłowych). Sporadycznie występowało też rolnictwo rynkowe, drobnoskalowe, produktywnie o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmh (woj. katowickie, lubelskie i przemyskie) oraz rynkowe, drobnoskalowe, półtwarowe o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp (woj. krakowskie i przemyskie), a także rolnictwo rynkowe, kapitałochłonne, produktywnie, towarowe o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmf (woj. warszawskie). Nastąpiła więc dalsza ekspansja rolnictwa rynkowego na tereny środkowej i wschodniej Polski, a równocześnie znaczna polaryzacja w przestrzennym zróżnicowaniu typów rolnictwa, koncentracja nielicznych gospodarstw na znacznych obszarach kraju.

Zachodzące zmiany zasięgu występowania typów rolnictwa w latach 1976–1978 przedstawiały się następująco:

- na terenach wielu województw środkowo-zachodniej i środkowo-północnej Polski (woj. bydgoskie, olsztyńskie, toruńskie i gdańskie) zamiast kombinacji Tmm_2 - Mmm_2 i Tmm_1 - Mmm_3 pojawiła się Mmm_4 , ukazująca przejście od równowagi, bądź przewagi rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, do jego dominacji;

- województwa ciechanowskie i włocławskie, zamiast kombinacji Tmm_1 - Mmm_3 pojawiła się Tmm_2 - Mmm_2 , wyraźne cofnięcie się od przewagi rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, do jego równowagi z rolnictwem półtwarowym, mieszanym – typ Tmm;

- na terenach północno-wschodniej Polski zamiast kombinacji Tmb_2 - Mmm_2 , Tmb_2 - Mmg_1 - Mmm_1 , Tmb_3 - Mmm_1 i Tmk_2 - Mmm_2 pojawiły się nowe: Tmm_2 - Mmm_2 , Tmb_1 - Tmk_1 - Mmm_2 ; nastąpiło przejście od przewagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb do jego równowagi z rolnictwem rynkowym, produktywnym, towarowym, mieszanym – typ Mmm (woj. białostockie i łomżyńskie), bądź też do równowagi z rolnictwem półtwarowym, mieszanym – typ Tmm;

- województwa siedleckie i ostrołęckie, zamiast kombinacji Tmb_1 - Tmk_2 - Mmg_1 pojawiły się nowe, Tmb_1 - Tmk_2 - Mmm_1 i Tmk_2 - Mmg_1 - Mmm_1 , prezentując stopniowe przechodzenie od przewagi rolnictwa półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej do rolnictwa rynkowego;

- w wielu województwach na terenach aglomeracji miejsko-przemysłowych i terenach uprzemysławianych stopniowo zanikało rolnictwo tradycyjne, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo. Na jego miejscu, w wyniku intensyfikacji produkcji i zainteresowania rolników produkcją rynkową, pojawiło się rolnictwo półtwarowe o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, np. woj. tarnobrzeskie – zamiast kombinacji Tmk_2 - Tmo_1 - Mmp_1 pojawiła się Tmk_4 ;

- woj. katowickie – zamiast kombinacji Tmk_1 - Mmh_1 - Mmm_2 pojawiła się kombinacja Tmk_2 - Mmh_2 ;

woj. radomskie — zamiast kombinacji $Tmb_1-Tmk_2-Tmo_1$ pojawiła się kombinacja $Tmb_2-Tmm_1-Tmo_1$;

woj. częstochowskie — zamiast kombinacji $Tmb_1-Tmk_2-Tmo_1$ pojawiła się Tmk_2-Tmo_2 , powrót do wcześniej występującego typu rolnictwa;

— na terenach środkowo-wschodniej Polski zmiany były wielokierunkowe np.

woj. chełmskie — zamiast kombinacji Tmb_2-Tmk_2 pojawiła się Tmb_2-Mmm_2 — co oznaczało postęp;

woj. lubelskie — zamiast kombinacji Tmb_1-Tmk_3 pojawiła się Tmk_2-Mmh_2 — postęp;

woj. białskopodlaskie — zamiast kombinacji $Tmb_2-Tmi_1-Mmm_1$ pojawiła się $Tmb_1-Tmk_1-Mmm_2$ — postęp;

woj. radomskie — zamiast kombinacji $Tmb_1-Tmk_2-Tmo_1$ pojawiła się $Tmb_2-Tmm_1-Tmo_1$ — co oznaczało regres;

woj. tarnobrzeskie — zamiast kombinacji $Tmk_2-Tmo_1-Mmp_1$ pojawiła się nowa, Tmk_4 — regres.

Jedynie na terenach południowej Polski zmiany były nieznaczne, nadal dominowało rolnictwo tradycyjne, produktywne, półtowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Tmk , a tylko w woj. przemyskim na miejscu kombinacji Tmk_3-Mmp_1 pojawiła się $Tmk_2-Mmp_1-Mmh_1$.

Tak więc w wyniku zróżnicowanego rozwoju nastąpiły również zróżnicowane regionalnie zmiany kombinacji typów rolnictwa.

TYPY ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO W 1983 r.

Zahamowanie regresu w 1977 r. i ponowny wzrost produkcji w 1978 r. był krótkotrwały. W 1979 r. nastąpiło ponowne zahamowanie rozwoju, które przekształciło się w 1980 r. w regres. Spowodowany został on zarówno niesprzyjającymi warunkami pogodowymi, jak i pogłębiającym się kryzysem gospodarczym i politycznym kraju. Nie bez znaczenia były również przyczyny natury społecznej i psychologicznej, mających swoje podłoże w dotychczasowej polityce rolnej i polityce cen. Rozbudzone nadzieje na zmiany w latach 1980–1981 zostały przerwane, pogłębiając kryzys gospodarczy, społeczny i nawarstwiający się trudności. W wyniku zahamowania importu zbóż i pasz nastąpił ponowny spadek pogłowia zwierząt gospodarskich, głównie trzody chlewnej, a równoczesny spadek plonów i zbiorów spowodowały kurczenie się własnych zasobów paszowych. W rezultacie nastąpił spadek produkcji globalnej i towarowej rolnictwa, zahamowany dopiero w 1983 r. Zachodzące zmiany były bardzo zróżnicowane regionalnie, tak jak zróżnicowane było rolnictwo indywidualne, znajdujące się na różnych etapach rozwoju.

W latach 1979–1983 nastąpiły dalsze, zróżnicowane w czasie i przestrzeni, zmiany w strukturze użytkowania ziemi. Do 1980 r. zmalała o 326 tys. ha, do 14 119 tys. ha powierzchnia użytków rolnych, będących w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego. Począwszy od 1981 r. nastąpił nieznaczny wzrost, o 265 tys. ha UR. W 1983 r. w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego znajdowało się już 14 381 tys. ha UR, a więc 76,2% powierzchni użytków rolnych. Był to wynik liberalizacji zakupu ziemi z PFZ, przekazywanej tym razem przez rolnictwo uspołecznione.

Począwszy od 1978 r. zarysowały się zmiany struktury gospodarstw indywidualnych. Ogólna liczba gospodarstw zmalała do 2848 tys. w 1983 r., a spadek liczby gospodarstw bardzo małych był niewielki do 856 tys., lecz wzrósł ich udział do 30,1% i gospodarowały one na 6,1% powierzchni użytków rolnych. Zmalała również liczba gospodarstw małych do 805 tys. i ich udział do 28,3%. Wzrosła natomiast liczba gospodarstw dużych do 464 tys. i ich udział do 16,3%, a gospodarowały one na 44,1% powierzchni użytków rolnych. Nadal jednak, mimo zmniejszenia się liczby gospodarstw, średnia ich wielkość wynosiła około 5 ha użytków rolnych, co wynikało ze zmniejszenia się powierzchni użytków rolnych w rolnictwie indywidualnym.

Trwał nadal, mimo zahamowania w 1981 r., odpływu ludności z rolnictwa (o ponad 1 mln osób), do 7446 tys. osób w 1984 r. i zmalał też jej udział w ogólnej liczbie ludności do 19,3%. Wzrosła jednak w tym czasie o 86 tys. do 4290 tys. osób liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie (w przeliczeniu na pełnozatrudnionych) i wynosiła 28 osób/100 ha UR.

W latach 1979–1983 uległy zmianie nakłady na rolnictwo. Do 1980 r. utrzymało się mimo znacznych trudności zaopatrzeniowych, na niezmiennym poziomie 152 kg NPK/ha UR nawożenie mineralne. W latach następnych, w wyniku kryzysu gospodarczego, nastąpił znaczny spadek, do 137,8 kg NPK/ha UR 1983 r. Utrzymały się nadal znaczne różnice regionalne nawożenia mineralnego, wynoszące od 95 kg NPK/ha UR w woj. krośnieńskim do 227 kg NPK/ha UR w woj. leszczyńskim.

W wyniku kryzysu gospodarczego nastąpił też spadek importu zbóż i pasz. Zmalała o ponad 60%, do 2157 tys. ton w 1983 r. sprzedaż pasz przemysłowych dla rolników indywidualnych (w 1979 r. rolnictwo indywidualne zakupiło 5056 tys. ton pasz przemysłowych). Spowodowało to załamanie się chowu zwierząt, głównie trzody chlewnej i drobiu w farmach przemysłowych.

Mimo kryzysu i regresu w rolnictwie indywidualnym wzrosła liczba traktorów będących własnością rolników do 562 tys. sztuk, lecz równocześnie bardzo zmalała liczba ciągników w kółkach rolniczych. Łącznie rolnictwo indywidualne w 1983 r. dysponowało 649 tys. traktorów, a na 1 ciągnik przypadało 24 ha UR. W znacznym stopniu były to jednak traktory stare, wyeksploatowane, zakupione na przetargach od rolnictwa społecznego.

Zróżnicowane zmiany nastąpiły w strukturze zasiewów. Do 1980 r. trwał spadek, o 237 tys. ha powierzchni zasiewów zbóż, natomiast w latach 1981–1982, nastąpił nieznaczny wzrost, o 90 tys. do 5595 tys. ha. W strukturze zasiewów zbóż nastąpił jednak spadek o 282 tys. do 1180 tys. ha, powierzchni zasiewów pszenicy, o 126 tys. do 688 tys. ha jęczmienia i o 21 tys. do 848 tys. ha spadek zasiewów owsa. Wzrosła natomiast o 280 tys. do 2880 tys. ha w 1983 r. powierzchnia zasiewów żyta. Zmalała natomiast o prawie 120 tys. do 2012 tys. ha w 1983 r. powierzchnia uprawy ziemniaków.

W wyniku niesprzyjających warunków pogodowych oraz spadku nawożenia mineralnego wystąpiły znaczne wahania plonów, np. średnie plony 4 zbóż wynosiły: 26,3 q w 1978 r., 23,1 q w 1980 r. i 26,3 q w 1983 r., a w rezultacie nastąpił spadek uzyskiwanych zbiorów, co przy zmniejszeniu się importu zbóż i pasz wpłynęło bardzo poważnie na ograniczenie chowu trzody chlewnej oraz drobiu. Nadal występowały znaczne różnice regionalne

w uzyskiwanych plonach zbóż, od 19,0 q w woj. nowosądeckim do 34,5 q w opolskim.

Największe zmiany i regres nastąpiły w chowie zwierząt. W latach 1979–1983 zmalało o prawie 850 tys. do 8831 tys. sztuk pogłowie bydła, przede wszystkim zaś zmalało o ponad 4,5 mln, do 11 165 tys. sztuk w 1983 r. pogłowie trzody chlewnej. Był to wynik spadku importu zbóż i pasz, spadku o prawie 3 mln ton sprzedaży pasz przemysłowych dla rolników indywidualnych, przy równoczesnym spadku zasobów pasz własnych. Zmalało również do 2771 tys. sztuk pogłowie owiec, a także o prawie 50% pogłowie drobiu i produkcja mięsa drobiowego. Do 1983 r. w prawie 840 tys. gospodarstw zlikwidowany został chów bydła i w ponad 1 mln gospodarstw chów trzody chlewnej. Zmalała produkcja mleka do 13,6 mld litrów, spowodowana zmniejszeniem się pogłowia krów, mimo wzrostu do 2690 litrów mleczności.

Regres w chowie zwierząt gospodarskich w rolnictwie indywidualnym był znaczny. W stosunku do 1974 r., który był rokiem najwyższego stanu, spadek wyniósł o 14,3% (1481 tys. sztuk) pogłowia bydła i o 38,0% (6827 tys. sztuk) pogłowia trzody chlewnej, osiągając w 1983 r. wielkość z 1970 r. Znaczny był również spadek produkcji mięsa oraz poważne trudności w zaopatrzeniu.

W wyniku regresu nastąpił spadek produkcji globalnej rolnictwa o ponad 10% i produkcji towarowej o ponad 7%, mimo że równocześnie wzrosła nieznacznie powierzchnia użytków rolnych. Nastąpił również spadek produktywności ziemi do 54,3 JU/ha UR, a jej przestrzenne zróżnicowanie wahało się od 40,3 JU w woj. radomskim do 75,8 JU w woj. leszczyńskim. Nastąpił również spadek produktywności pracy do 193 JU na zatrudnionego w rolnictwie, a jej zróżnicowanie przestrzenne wynosiło od 105,7 JU w woj. nowosądeckim do 311,1 JU w pilskim. Nastąpił także spadek poziomu produkcji towarowej do 26,8 JU/ha UR w 1983 r., a różnice przestrzenne wynosiły od 12,3 JU w woj. nowosądeckim do 38,9 JU w woj. leszczyńskim.

Zachodzące zmiany struktury rolnictwa, od nieznacznych po duże, uwidoczniły się zróżnicowanymi regionalnie zmianami typów rolnictwa i ich kombinacji, które w 1983 r. przedstawiały się następująco (ryc. 13):

1) zachodnia i północna Polska – dominacja rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Mmm₄) o układzie cech: woj. leszczyńskie – 1151122–3355144–4443342–113341;

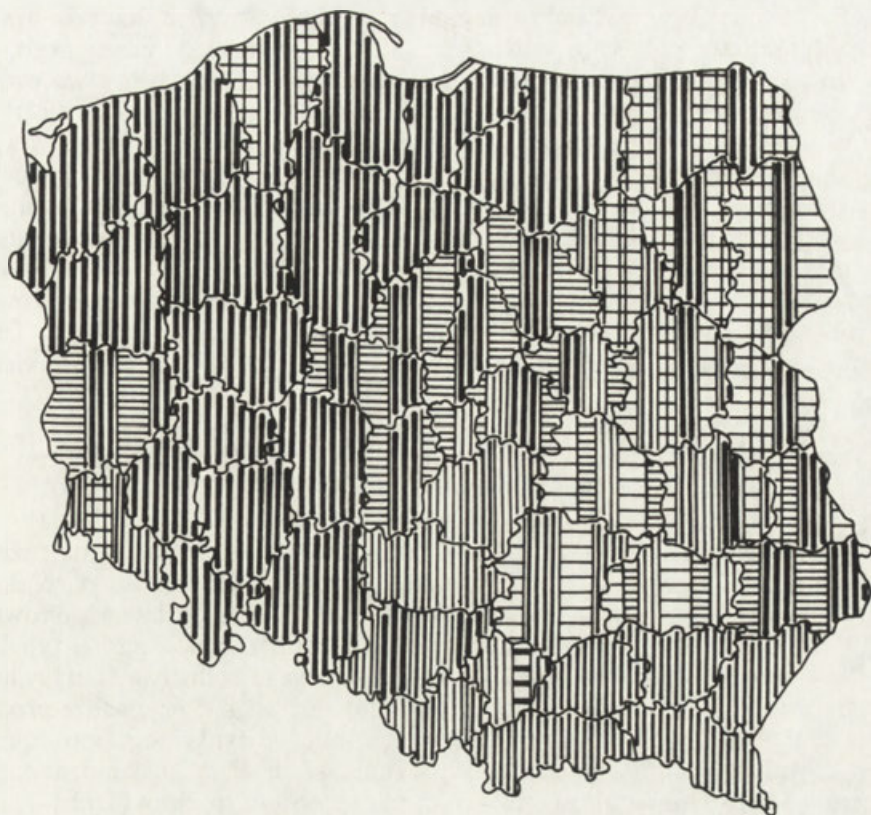
2) województwa śląskie i suwalskie – równowaga udziału rolnictwa rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Mmg₂-Mmm₂), o układzie cech np.

woj. suwalskie – 1151122–3354143–3433333–123341;

3) województwa środkowo-zachodniej Polski, woj. zamojskie i zielonogórskie – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Tmm₂-Mmm₂), o układzie cech np.

woj. łódzkie – 1151122–3354143–4433332–112241;

4) północno-wschodnia Polska (woj. białostockie, białkopodlaskie, łomżyńskie) – przewaga rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, z udziałem rolnictwa, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (woj. białostockie i białkopodlaskie), bądź przewaga

Ryc. 13. Typy rolnictwa indywidualnego w 1983 r.

Objaśnienia: ryc. 30

Types of individual farming in 1983

Explanation: fig. 30

rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (Tmb₂-Mmg₁-Mmm₁, Tmb₁-Mmg₁-Mmm₂), o układzie cech, np.

woj. białostockie – 1151122 – 3344143 – 4433233 – 122341,

woj. łomżyńskie – 1151222 – 3344143 – 4433333 – 122351;

5) województwa siedleckie i ostrołęckie – kombinacja różnych typów rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg i rynkowego produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, bądź przewaga rolnictwa rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg, z udziałem rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (Tmb₁-Tmk₁-Mmg₁-Mmm₁, Tmb₁-Tmk₁-Mmg₂), o układzie cech, np.

woj. siedleckie – 1151122 – 3344143 – 4432233 – 123351,

woj. ostrołęckie – 1151122 – 3344143 – 3432232 – 123351;

6) wiele województw wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych środkowej i południowej Polski – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półtowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i rolnictwa wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (woj. bielskie, częstochowskie, piotrkowskie i łódzkie), bądź przewaga rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem tradycyjnego, półtowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (woj. katowickie), bądź też przewaga rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo, z udziałem półtowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i rynkowego, półtowego o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp (woj. krakowskie), (Tmk₂-Tmo₂, Tmm₁-Tmo₁-Mmm₂, Tmk₁-Tmo₁-Mmm₂, Tmk₁-Tmo₂-Mmp₁), o układzie cech, np.

woj. częstochowskie – 1151112 – 3344143 – 4432233 – 122241,
 woj. łódzkie – 1151112 – 3344143 – 4433233 – 113341,
 woj. krakowskie – 1151112 – 4344143 – 4432232 – 113341,
 woj. katowickie – 1151112 – 3354143 – 4432232 – 122341;

7) środkowo-wschodnia Polska – najbardziej zróżnicowane i na różnych etapach rozwoju rolnictwo indywidualne, począwszy od przewagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, z udziałem półtowego, mieszanego – typ Tmm i wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo (woj. radomskie i tarnobrzeskie), poprzez równowagę rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i półtowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, aż po przewagę rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i półtowego, mieszanego – typ Tmm (Tmb₂-Tmm₁-Tmo₁, Tmb₂-Tmk₂, Tmb₁-Tmk₁-Tmo₁-Mmh₁, Tmb₁-Tmm₁-Mmm₂), o układzie cech, np.

woj. radomskie – 1151113 – 3344143 – 3332233 – 112241,
 woj. kieleckie – 1151112 – 3444143 – 3432232 – 112241,
 woj. chełmskie – 1151122 – 3444143 – 4433232 – 122231;

8) województwo warszawskie – przewaga rolnictwa tradycyjnego, półtowego, mieszanego – typ Tmm, z udziałem rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm i rynkowego, kapitałochłonnego, produktywnego, towarowego o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmf (Tmm₂-Mmm₁-Mmf₁), o układzie cech, np.

woj. warszawskie – 1151112 – 3344143 – 4433332 – 123241;

9) południowa Polska (woj. karpackie i podkarpackie) – dominacja rolnictwa tradycyjnego, półtowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (Tmk₄), o układzie cech, np.

woj. nowosądeckie – 1151112 – 4344144 – 4432233 – 122351.

Tak więc największe zmiany struktury i typów rolnictwa nastąpiły na terenach środkowo-wschodniej Polski, gdzie przeważało rolnictwo tradycyjne, słabo zainwestowane i znajdujące się na różnych etapach rozwoju.

Generalnie w 1983 r. na znacznych obszarach kraju dominowało lub przeważało nadal rolnictwo rynkowe, produktywno, towarowe, mieszane – typ Mmm (zachodnia, północna, środkowa Polska). Znaczny był też udział rolnictwa tradycyjnego, półtowego, mieszanego – typ Tmm (środkowa

Polska) oraz półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (południowa i środkowa Polska). Na terenach wielu województw pojawiło się ponownie rolnictwo tradycyjne, półsamozaopatrzeniowe – typ Tmb (północno-wschodnia Polska) oraz rolnictwo tradycyjne, wtórnie samozaopatrzeniowe – typ Tmo (wiele województw wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych i terenów uprzemysławianych). Pojawiło się ponownie rolnictwo rynkowe, półtowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (północno-wschodnia Polska), a zanikło rolnictwo rynkowe, drobnoskalowe, półtowarowe o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp.

W wyniku regresu nastąpiło więc zahamowanie ekspansji rolnictwa rynkowego, a na terenach niektórych województw nastąpił powrót do wcześniej występujących typów rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, półsamozaopatrzeniowego i wtórnie samozaopatrzeniowego. Tylko na terenach nielicznych województw (słupskie, suwalskie, ostrołęckie, łomżyńskie) dokonywał się dalszy rozwój i przechodzenie od rolnictwa półtowarowego do rynkowego.

W latach 1979–1983 zmiany przedstawiały się następująco:

– woj. słupskie i suwalskie, na miejscu kombinacji Tmm_2 - Mmg_2 , pojawiła się Mmg_2 - Mmm_2 – przejście od równowagi rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, do rolnictwa rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm;

– północno-wschodnia Polska (woj. białostockie i białkopodlaskie) na miejscu kombinacji Tmb_2 - Mmm_2 i Tmb_1 - Tmm_1 - Mmm_2 pojawiła się Tmb_2 - Mmg_1 - Mmm_1 – przejście od przewagi rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, do przewagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb;

– województwa łomżyńskie i chełmskie, na miejscu kombinacji Tmb_2 - Mmm_2 pojawiły się Tmb_1 - Mmg_1 - Mmm_2 (łomżyńskie) i Tmb_1 - Tmm_1 - Mmm_2 (chełmskie), a w sumie przejście od równowagi do przewagi rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm;

– woj. ostrołęckie, na miejscu kombinacji Tmb_1 - Tmk_2 - Mmm_1 pojawiła się Tmb_1 - Tmk_1 - Mmg_2 , stanowiąc przejście od przewagi rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk do rolnictwa rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg.

Na terenach środkowo-wschodniej Polski w wyniku regresu nastąpiły stosunkowo duże zmiany, np.

– woj. lubelskie – w miejscu kombinacji Tmk_2 - Mmh_2 pojawiła się Tmb_1 - Tmk_1 - Tmo_1 - Mmh_1 , o przewadze rolnictwa tradycyjnego;

– woj. kieleckie – na miejscu kombinacji Tmk_4 pojawiła się Tmb_2 - Tmo_2 , a więc wzrost udziału rolnictwa typowego dla gospodarstw ludności dwuzawodowej i powrót do rolnictwa półsamozaopatrzeniowego;

– woj. katowickie – na miejscu kombinacji Tmk_2 - Mmh_2 pojawiła się nowa, Tmk_1 - Tmo_1 - Mmm_2 , wyraźny postęp świadczący o zachodzącej polaryzacji w rolnictwie.

Natomiast na terenach zachodniej, północnej, środkowo-zachodniej i południowej Polski zmiany struktury rolnictwa były nieznaczne. Dominowało

nadal rolnictwo rynkowe, produktywne, towarowe czy też mieszane – typ Mmm (zachodnia, północna i środkowo-zachodnia Polska) oraz rolnictwo tradycyjne, półtowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (południowa Polska).

Tak więc regres dotknął najbardziej rolnictwo środkowej i wschodniej Polski, najbardziej zróżnicowane i znajdujące się na różnych etapach rozwoju. Pojawiły się ponownie typy rolnictwa występujące wcześniej, a zanikłe w latach rozwoju, nastąpił powrót do rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego i wtórnie samozaopatrzeniowego.

TYPY ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO W 1985 r.

Zahamowanie regresu w 1983 r. oraz przyjęcie nowej koncepcji rozwoju, zakładającej równouprawnienie rolnictwa indywidualnego i uspołecznionego było podstawą nowej polityki rolnej. Wzrost nakładów na rolnictwo, likwidacja uprzywilejowań zaopatrzenia w środki produkcji, a także sprzyjające warunki pogodowe spowodowały jego ponowny, aczkolwiek powolny, rozwój. Hasło „jedno rolnictwo” było jednak realizowane w sposób administracyjny, stąd też nadal utrzymały się liczne bariery utrudniające jego rozwój. Rolnictwo indywidualne było nadal niedoinwestowane, a na znacznych obszarach kraju opóźnione w rozwoju, o bardzo słabo rozwiniętej infrastrukturze technicznej i niedostatecznym poziomie obsługi. Przemysł pracujący na potrzeby rolnictwa, mimo licznych ustaleń, zaspokajał je w niewielkim stopniu, stąd też występowały znaczne trudności i ograniczenia w zaopatrzeniu rolnictwa w urządzenia techniczne, niezbędne do prowadzenia nowoczesnej gospodarki rolnej. Utrzymały się liczne bariery w zbiurokratyzowanym skupie i trudności wynikające z niedoinwestowania przemysłu przetwórczego. Nie znikły również nawarstwiająca się od wielu lat przyczyna natury społecznej i psychologicznej, hamująca odbudowę i rozwój rolnictwa. Sprzyjające warunki pogodowe, a także powolny wzrost nawożenia mineralnego spowodowały wzrost produkcji roślinnej, szybszy niż zwierzęcej, co przy spadku importu zbóż i pasz umożliwiło tworzenie własnej bazy paszowej i stopniową odbudowę stada.

Zachodzące stopniowo, zróżnicowane regionalnie przemiany uwidoczniły się w zróżnicowanych zmianach struktury rolnictwa indywidualnego.

W latach 1984–1985 utrzymały się pozytywne tendencje w strukturze użytkowania ziemi. Powierzchnia użytków rolnych, będących w użytkowaniu rolnictwa indywidualnego wzrosła o 227 tys., do 14 511 tys. ha w 1985 r. Stanowiło to już 77,0% powierzchni użytków rolnych. Był to wynik trwających nadal ułatwień zakupu ziemi z PFZ i wzrostu roli dzierżawy, zwłaszcza że rolnictwo uspołecznione, głównie kółka rolnicze, rezygnowały z przejmowania ziemi, oddając również grunty użytkowane wcześniej.

Utrzymały się pozytywne zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw, rokujące nadzieje na stopniową jej przebudowę. Malą nadal liczba gospodarstw indywidualnych do 2756 tys. w 1985 r. Malą również, chociaż bardzo powoli, liczba i udział gospodarstw bardzo małych i małych do 58,3%, a rosła liczba gospodarstw dużych do 476 tys. w 1985 r. i stanowiły one już 16,3% ogółu gospodarstw, a w ich posiadaniu znajdowało się 44,3% użytków rolnych.

Począwszy od 1984 r. nastąpił spadek, do 7146 tys. liczby ludności rolniczej, a także spadek do 3948 tys. liczby ludności zatrudnionej w rolnictwie (w przeliczeniu na pełnozatrudnionych). Na 100 ha użytków rolnych przypadało 26 osób zatrudnionych w rolnictwie. Pojawiły się natomiast nowe, niekorzystne tendencje, wyludnianie się pewnych obszarów, nie tylko zachodniej, lecz również wschodniej Polski i pozostawianie odłogiem niezagospodarowanej ziemi.

W latach 1984–1985 wzrosło ponownie do 148,1 kg NPK/ha UR nawożenie mineralne, wykazując nadal znaczne zróżnicowanie regionalne, od 97 kg NPK w woj. krośnieńskim do 238 kg w woj. leszczyńskim.

W wyniku wzrostu importu zbóż i pasz, zwłaszcza koncentratów paszowych, wzrosła sprzedaż pasz przemysłowych dla rolników indywidualnych o ponad 1150 tys. ton, do wielkości 3305 tys. ton w 1985 r. Wzrosły też zbiory zbóż, a także zasoby pasz własnych, osiągając w 1985 r. wielkość 13,3 q na 1 sztukę dużą. Wzrost zakupionych przez rolników pasz przemysłowych w wielkości 3,1 q na 1 sztukę dużą umożliwił stopniowy wzrost pogłowia, zwłaszcza trzody chlewnej oraz drobiu w farmach przemysłowych.

Rosło również wyposażenie rolnictwa indywidualnego w traktory i w 1985 r. dysponowało ono 667 tys. sztuk ciągników własnych, a wraz z traktorami kółek rolniczych 738 tys. ciągników. Na 1 traktor przypadało już 22 ha UR.

Pozytywne zmiany zarysowały się też w strukturze zasiewów. Po wielu latach nastąpił nieznaczny wzrost powierzchni zasiewów zbóż. Wzrosła powierzchnia zasiewów pszenicy o 228 tys. ha i wynosiła 1408 tys. ha oraz jęczmienia o 92 tys. ha i wynosiła 780 tys. ha. Zmalała natomiast powierzchnia zasiewów żyta o 248 tys. ha oraz owsa o 30 tys. ha i wynosiła odpowiednio 2632 tys. ha i 812 tys. ha. Powierzchnia uprawy ziemniaków zmalała do 1936 tys. ha, czyli o 82 tys. ha.

Plony 4 zbóż wzrosły do 27,9 q z ha, a zbiory 4 zbóż – do 15,6 mln ton. Nadal jednak występowały znaczne różnice regionalne w uzyskiwanych plonach, wynoszące od 22,9 q w woj. nowosądeckim do 37,5 q w woj. wrocławskim.

Pozytywne tendencje zarysowały się też w chowie zwierząt gospodarskich. Pogłowie bydła wzrosło nieznacznie o 66 tys. i w 1985 r. było 8897 tys. sztuk, lecz zmalało pogłowie krów o prawie 200 tys. sztuk. Zwiększyło się pogłowie trzody chlewnej o 1670 tys. sztuk (do 12843 tys.).

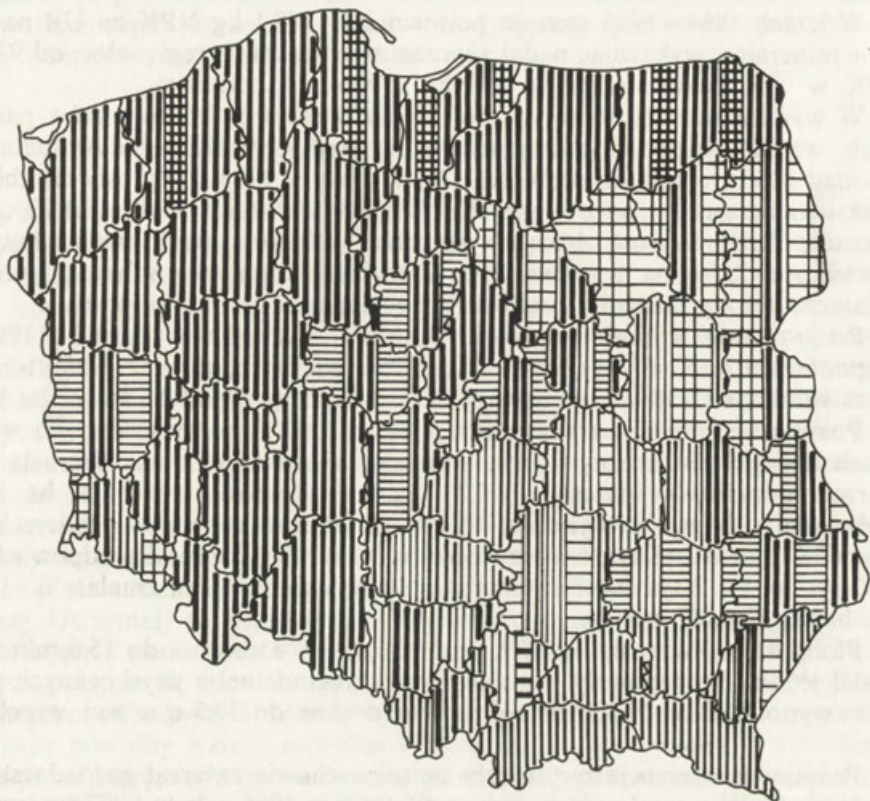
Była to jednak wielkość, którą rolnictwo indywidualne osiągnęło już w 1971 r. Pogłowie owiec również wzrosło o 524 tys. (do 3295 tys. sztuk). Wzrosła też obsada zwierząt na 100 ha UR: bydła – do 61,7 sztuk, trzody chlewnej – do 89,0 sztuk i owiec do 22,8 sztuk. Zwiększyła się również produkcja mięsa, a utrzymała się niemal na nie zmienionym poziomie, mimo spadku pogłowia krów produkcja mleka i wynosiła 13,6 mld litrów.

W sumie nastąpił nieznaczny wzrost produkcji globalnej i towarowej rolnictwa. Wzrosła również produktywność ziemi do 56,0 JU/ha UR wykazując nadal znaczne zróżnicowania regionalne, od 54,3 JU w woj. radomskim do 81,7 JU w woj. leszczyńskim. Wzrósł również poziom produkcji towarowej do 27,0 JU w 1985 r., a jego przestrzenne zróżnicowanie wahało się od 12,1 JU w woj. nowosądeckim do 40,9 JU w woj. leszczyńskim.

Zachodzące w rolnictwie zmiany były zróżnicowane regionalnie, co uwi-

doczniło się w zmianach typów rolnictwa, których przestrzenne zróżnicowanie przedstawiało się w 1985 r. następująco (ryc. 14):

1) zachodnia i północna Polska – dominacja rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Mmm₄), o układzie cech:
woj. leszczyńskie – 1151122 – 3255144 – 4443342 – 112341;

Ryc. 14. Typy rolnictwa indywidualnego w 1985 r.

Objaśnienia: ryc. 30

Types of individual farming in 1985

Explanation: fig. 30

2) wiele województw północnej Polski (woj. koszalińskie, gdańskie, elbląskie, suwalskie) oraz woj. ciechanowskie – równowaga udziału rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm i rolnictwa rynkowego, kapitałochłonnego, średnio produktywnego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmw, bądź rolnictwa rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg, woj. ciechanowskie (Mmm₂-Mmw₂, Mmg₂-Mmm₂) o układzie cech, np.

woj. elbląskie – 1151122 – 3255144 – 4443333 – 122341,

woj. ciechanowskie – 1151122 – 3344143 – 4443333 – 122341;

3) środkowo-zachodnia Polska (woj. wrocławskie, konińskie, sieradzkie i skierniewickie) oraz woj. zamojskie i zielonogórskie – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego, mieszanego – typ Tmm i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Tmm₂-Mmm₂) o układzie cech, np.

woj. wrocławskie – 1151122 – 3354143 – 4433332 – 112231;

4) północno-wschodnia Polska (woj. białostockie, białkopodlaskie, ostrołęckie) – przewaga rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, z udziałem rolnictwa rynkowego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (woj. białostockie i białkopodlaskie) bądź równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i rolnictwa rynkowego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (woj. ostrołęckie), bądź też przewaga rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i rynkowego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (woj. łomżyńskie, Tmb₂-Mmg₁-Mmm₁, Tmb₂-Mmg₂, Tmb₁-Mmg₁-Mmm₂) o układzie cech, np.

woj. białostockie – 1151122 – 3344143 – 4433233 – 122241,

woj. ostrołęckie – 1151122 – 3354143 – 4433233 – 123351,

woj. łomżyńskie – 1151122 – 3354143 – 4433233 – 122341;

5) tereny aglomeracji miejsko-przemysłowych i tereny uprzemysławiane środkowej i południowej Polski – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, wtórnje samozaopatrzeniowego – typ Tmo i rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (woj. częstochowskie, piotrkowskie, łódzkie), bądź jego przewaga (typ Tmo), z udziałem rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i rolnictwa półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (woj. radomskie), bądź też z udziałem rolnictwa rynkowego, drobnoskalowego półtwarowego o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp, woj. krakowskie (Tmk₂-Tmo₂, Tmb₁-Tmo₂-Tmk₁, Tmk₁-Tmo₂-Mmp₁) o układzie cech, np.

woj. piotrkowskie – 1151112 – 3344143 – 4432233 – 113351,

woj. tarnobrzeskie – 1151112 – 3444143 – 4432232 – 113241,

woj. radomskie – 1151112 – 3344143 – 4432233 – 112241,

woj. krakowskie – 1151112 – 4344143 – 4432232 – 113341;

6) środkowo-wschodnia Polska – tereny o najbardziej zróżnicowanym rolnictwie na różnych etapach rozwoju, począwszy od przewagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, z udziałem półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i wtórnje samozaopatrzeniowego – typ Tmo (woj. kieleckie), równowaga kilku typów rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, wtórnje samozaopatrzeniowego – typ Tmo i rynkowego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (woj. siedleckie), bądź przewaga rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i półtwarowego, mieszanego – typ Tmm, bądź o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, woj. lubelskie i chełmskie

(Tmb_2 - Tmk_1 - Tmo_1 , Tmb_1 - Tmk_1 - Tmo_1 - Mmg_1 , Tmb_1 - Tmm_1 - Mmm_2 , Tmk_1 - Tmo_1 - Mmm_2) o układzie cech, np.

woj. radomskie — 1151112 — 3344143 — 4432233 — 112241,

woj. siedleckie — 1151122 — 3344143 — 4432233 — 123351,

woj. lubelskie — 1151112 — 3344143 — 4433233 — 112341;

7) województwo warszawskie — przewaga rolnictwa rynkowego, produkcyjnego, towarowego, mieszanego — typ Mmm , z udziałem rolnictwa półtowarowego, mieszanego — typ Tmm i rynkowego, kapitałochłonnego, towarowego o przewadze produkcji roślinnej (w tym głównie owoców i warzyw) — typ Mmf (Tmm_1 - Mmm_2 - Mmf_1) o układzie cech, np.

woj. warszawskie — 1151112 — 3354143 — 4433332 — 123231;

8) południowa Polska (woj. karpackie i podkarpackie) — dominacja rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Tmk (woj. nowosądeckie, krośnieńskie, rzeszowskie, tarnowskie), bądź jego przewaga, z udziałem rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego — typ Tmb i rynkowego, drobnoskalowego, produktywnego o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Mmh (woj. przemyskie i bielskie), o układzie cech, np.

woj. nowosądeckie — 1151112 — 4344144 — 4422233 — 122351,

woj. przemyskie — 1151112 — 3344143 — 4432232 — 123341.

W 1985 r. na znacznych obszarach kraju dominowało lub przeważało nadal rolnictwo rynkowe, produktywno, towarowe, mieszane — typ Mmm (zachodnia, północna i środkowa Polska). Zmalał natomiast zasięg i udział rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, mieszanego — typ Tmm (środkowo-zachodnia Polska), rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Tmk (południowa i środkowa Polska), a także rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego — typ Tmb (północno-wschodnia Polska i nieliczne województwa środkowej). Wzrósł natomiast udział i rozszerzył się zasięg rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego — typ Tmo . Pojawiło się też na terenach wielu województw północnej Polski rolnictwo rynkowe, kapitałochłonne, produktywno o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Mmw (woj. koszalińskie, gdańskie, elbląskie i suwalskie). Na terenach nielicznych województw południowej Polski występowało również rolnictwo rynkowe, drobnoskalowe, produktywno, półtowarowe o przewadze produkcji roślinnej — typ Mmp (woj. krakowskie) i o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Mmh (woj. bielskie i przemyskie). Na terenie woj. warszawskiego występowało nadal rolnictwo rynkowe, kapitałochłonne, produktywno, towarowe o przewadze produkcji roślinnej — typ Mmf .

Długotrwały regres zahamował ekspansję rolnictwa rynkowego, a równocześnie na znacznych obszarach nastąpił powrót do wcześniej występującego rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego, typ Tmo , reprezentującego gospodarstwa ludności dwuzawodowej.

Zachodzące zmiany struktury i typów rolnictwa w latach 1984–1985 były dwukierunkowe. Z jednej strony na terenach nielicznych województw następowało nadal powolne przechodzenie do rolnictwa rynkowego, z drugiej natomiast powrót do wcześniej występujących typów, np.

— woj. płockie — przejście od kombinacji Tmm_2 - Mmm_2 do Mmm_4 , od równowagi do dominacji rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego;

- woj. ciechanowskie – przejście od kombinacji Tmm_2 - Mmm_2 do Mmg_2 - Mmm_2 , od równowagi rolnictwa półtwarowego i rynkowego do dominacji rolnictwa rynkowego, mieszanego i o przewadze produkcji zwierzęcej;
- woj. słupeckie – przejście od kombinacji Mmg_2 - Mmm_2 do Mmm_4 , do dominacji rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego;
- woj. koszalińskie, gdańskie, elbląskie i suwalskie – przejście od dominacji do przewagi rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego z udziałem rynkowego, kapitałochłonnego o przewadze produkcji zwierzęcej, od Mmm_4 , bądź Mmg_2 - Mmm_2 , do Mmm_3 - Mmw_1 ;
- woj. lubelskie, przejście od kombinacji Tmb_1 - Tmk_1 - Tmo_1 - Mmh_1 do Tmk_1 - Tmo_1 - Mmh_2 , do przewagi rolnictwa rynkowego, drobnoskalowego o przewadze produkcji zwierzęcej;
- woj. bielskie – przejście od kombinacji Tmk_2 - Tmo_2 do Tmk_3 - Mmh_1 , do przewagi rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego z udziałem rynkowego, oba o przewadze produkcji zwierzęcej;
- woj. przemyskie – przejście od kombinacji Tmk_4 do Tmb_1 - Tmk_2 - Mmh_1 , zróżnicowane zmiany, zarówno regres, jak i postęp;
- na znacznych obszarach środkowo-wschodniej Polski oraz wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych i terenach uprzemysławianych pojawiło się ponownie rolnictwo tradycyjne, półsamozaopatrzeniowe – typ Tmb i rozprzestrzeniło się rolnictwo tradycyjne, wtórnie samozaopatrzeniowe – typ Tmo , regres w rozwoju;
- na terenach zachodnich, północnych, środkowych i południowych Polski nadal dominowało lub przeważało rolnictwo rynkowe, produktywne, towarowe, mieszane – typ Mmm (zachodnia, północna i środkowa Polska), bądź rolnictwo tradycyjne, półtwarowe o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (środkowa Polska).

TYPY ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO W 1988 r.

Zahamowanie regresu w 1983 r. w wyniku zmiany polityki rolnej zakładającej równouprawnienie rolnictwa indywidualnego i uspołecznionego przyniosło początkowo pewne ożywienie, a równocześnie sprzyjające warunki pogodowe i wykorzystanie rezerw prostych spowodowały stopniowy wzrost produkcji, wygasający po 1985 r. Hasło „jedno rolnictwo” wcielane w życie w sposób administracyjny, w przekonaniu i odczuciu rolników realizowane było według zasady: „gospodarstwa chłopskie państwo otacza opieką i gwarantuje ich trwałość, rolniczym spółdzielniom produkcyjnym udziela pomocy i poparcia, rozwija natomiast i umacnia państwowe gospodarstwa rolne” (Spaliński 1987).

Uwidoczniło się to zarówno w działaniach administracji, prowadząc do spadku zakupu ziemi, jak i, mimo istniejących komisji społecznych preferowanie rolnictwa uspołecznionego, w zaopatrzeniu w maszyny rolnicze, traktory, nawozy mineralne, pasze przemysłowe itp. Rolnicy natrafiali również na spore trudności w uzyskiwaniu kredytów inwestycyjnych i obrotowych, ich selektywnym przyznawaniu i ograniczaniu kwot, np. rolnictwo indywidualne gospodarujące na 14 385 ha UR w 1986 r. z racji kredytów inwestycyjnych i obrotowych zadłużone było w Banku Gospodarki Żywnościowej na sumę 303 mld zł.

Na 1 ha UR wynosiło to zaledwie 21 tys. zł i odpowiadało nieco ponad 20% produkcji towarowej z 1 ha UR. Natomiast rolnictwo uspołecznione gospodarujące na 4451 tys. ha UR zadłużone było w Banku Gospodarki Żywnościowej z racji kredytów inwestycyjnych i obrotowych na sumę 447 mld zł, co na 1 ha UR wynosiło ponad 100 tys. zł. Była to wielkość prawie całorocznej produkcji towarowej z 1 ha UR (tab. 1).

Tabela 1

Zadłużenie w Banku Gospodarki Żywnościowej w 1986 r.

Sektor	Zadłużenie		Produkcja towarowa w tys. zł/ha UR	Stosunek zadłużenia do produkcji towarowej	
	w mld zł	na 1 ha UR w tys. zł			na gospodarstwo w tys. zł
Gospodarstwa indywidualne	302 586	21,0	109	92,5	1 : 4,43
PGR	342 867	97,2	267 761	107,5	1 : 0,95
RSP	70 679	101,5	31 067	114,2	1 : 0,67
SKR	33 200	495,5	79 047	80,4	1 : 0,07

Źródło: Roczn. Statyst., 1978, 342

Mimo podjętych ustaleń, nadal potencjał wytwórczy przemysłu nie dostosowany był do potrzeb rolnictwa. Wytwarzane środki techniczne były niekompletne, trudno osiągalne, a przede wszystkim było ich nadal zbyt mało. Powodowało to wzrost napięć społecznych.

W rolnictwie pojawiły się pewne względne nadwyżki produkcyjne, ale było to wynikiem nie wzrostu produkcji, lecz niedoinwestowania struktury technicznej przetwórstwa, od wielu lat nie nadążającego za wzrostem produkcji rolnej. Nadal istniały znaczne dysproporcje między produkcją rolną a całą sferą gospodarki żywnościowej (skupem, transportem, przechowywaniem i przetwórstwem), szczególnie ostro występujące w latach urodzaju, a niegospodarność, zbędne i nieuzasadnione przerzuty surowców itp. powodowały znaczne straty i wzrost kosztów.

Utrzymujące się przez kolejny rok sprzyjające warunki pogodowe powodowały, mimo niezbyt konsekwentnej realizacji założeń polityki rolnej i nie najlepszego zaopatrzenia rolnictwa w środki produkcji, stopniowy wzrost produkcji rolnej.

Nie bez znaczenia na zróżnicowany rozwój rolnictwa był wpływ wielu przyczyn tkwiących w samym rolnictwie, począwszy od niekorzystnej struktury gospodarstw, zróżnicowanego regionalnie wyposażenia rolnictwa w techniczne środki produkcji, a nawet wiedzy fachowej rolników i związanych z nią różnych sposobów gospodarowania.

Zachodzące stopniowo przemiany uwidoczniły się w zróżnicowanych regionalnie zmianach struktury rolnictwa indywidualnego.

Po 1985 r. w wyniku znacznego wzrostu cen ziemi oraz lokalnych ograniczeń sprzedaży zmalało zainteresowanie jej zakupem, a w rezultacie,

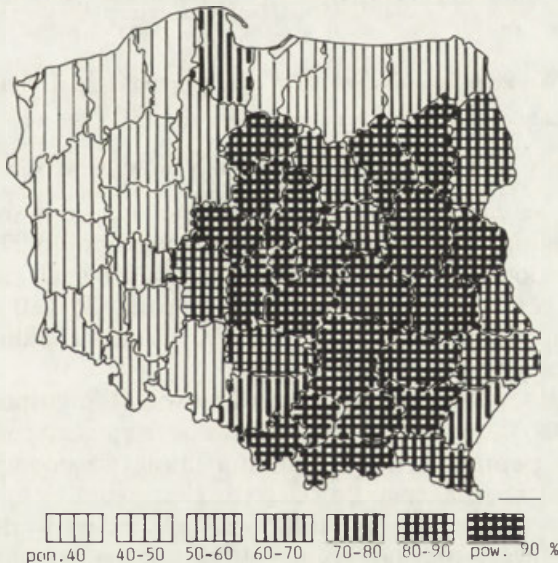
ponownie corocznie więcej ziemi było przekazywane do PFZ w zamian za renty i emerytury, niż kupowane przez rolników. Spowodowało to w latach 1986–1988 ponowny spadek o 210 tys., do 14295 tys. ha powierzchni UR będących w użytkowaniu rolników indywidualnych. Stanowiły one 76,3% ogólnej powierzchni użytków rolnych kraju. Występujące różnicowania

Tabela 2

Struktura użytkowania ziemi w 1988 r. w tys. ha

Sektory	Użytki rolne	Grunty orne	Sady	Łąki	Pastwiska
Ogółem	18 742	14 464	238	2502	1538
Gospodarstwa indywidualne	14 295	11 047	208	1931	1109
PGR	3521	2738	23	436	324
RSP	701	562	4	85	50
SKR	59	50	0	5	4
Udział rolnictwa indywidualnego w %	76,2	76,4	87,4	77,3	72,1

regionalne udziały rolnictwa indywidualnego były nadal znaczne i wynosiły od 34,6% w woj. szczecińskim do 97,3% w woj. siedleckim. W 1988 r. rolnictwo indywidualne dominowało na terenach środkowej, południowej i wschodniej Polski, udział zaś jego na terenach zachodniej i północnej Polski nie przekraczał 50%, a w wielu przypadkach nawet 40% użytków rolnych (ryc. 15). Na terenach tych przeważało rolnictwo uspołecznione, głównie

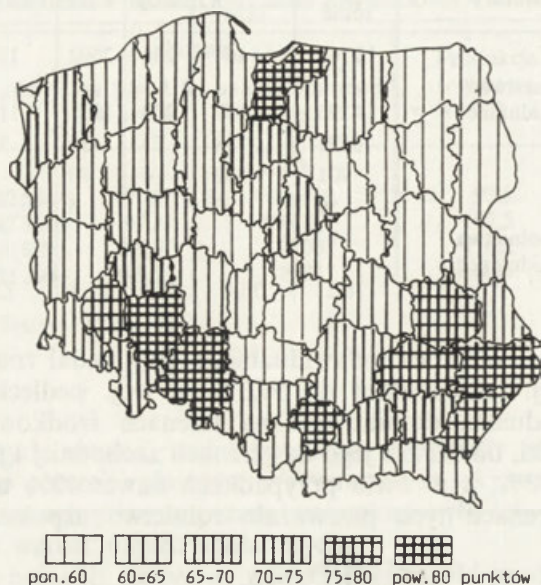

Ryc. 15. Udział gospodarstw indywidualnych w powierzchni UR w 1988 r.

The percentage rate of agricultural land cultivated in individual farms in the total agricultural land in 1988

państwowe gospodarstwa rolne, których udział w całym okresie powojennym powoli, lecz systematycznie rósł kosztem rolnictwa indywidualnego.

Jakość ziemi będącej w użytkowaniu rolników indywidualnych była stosunkowo niska, a na znacznych obszarach północno-wschodniej, środkowej i północno-zachodniej Polski wskaźnik rolniczej przestrzeni produkcyjnej nie przekraczał 60 punktów. Jedynie na terenie Dolnego Śląska, Żuław i południo-wschodniej Polski przeważały gleby dobre, wskaźnik zaś rolniczej przestrzeni produkcyjnej wynosił powyżej 75, a nawet 80 punktów (ryc. 16).

Ryc. 16. Wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej w punktach

The indicators of quality of agricultural production area in terms of the number of points scored

Utrzymały się nadal pozytywne tendencje zachodzące w strukturze gospodarstw. Malą, chociaż bardzo powoli, liczba gospodarstw do 2729 tys. w 1987 r. W strukturze gospodarstw malała również liczba i udział gospodarstw bardzo małych do 29,6% i małych do 27,6%, a rosła do 480 tys. liczba i do 17,6% udział gospodarstw dużych. W ich użytkowaniu znajdowało się prawie 47% użytków rolnych (tab. 3).

Mimo zachodzących zmian malała średnia wielkość gospodarstwa, wynosząc około 5 ha użytków rolnych w 1988 r., a występujące różnice regionalne były znaczne, od poniżej 3 ha na południu kraju, do ponad 9 ha użytków rolnych na terenach północnej Polski (ryc. 17).

Zróznicowany regionalnie był też udział gospodarstw dużych, powyżej 10 ha UR. Zajmowały one od poniżej 10% UR na terenach południowej Polski, do ponad 70%, a nawet 80% na terenach północnych (ryc. 18).

Trwał nadal spadek liczby ludności rolniczej i zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym do 3848 tys. osób (w przeliczeniu na pełnozatrudnionych). Na

Tabela 3

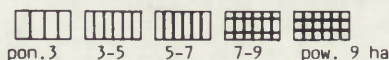
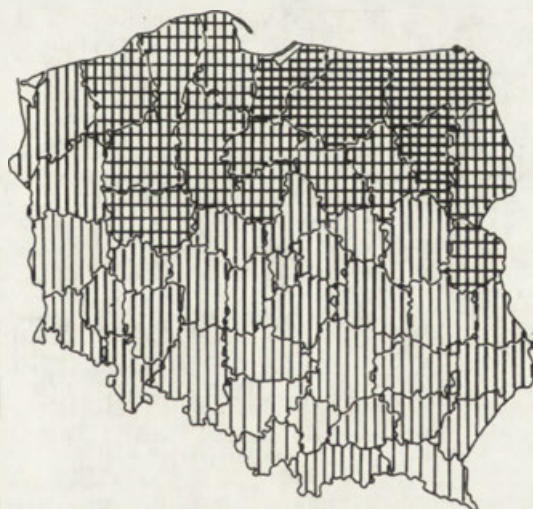
Struktura gospodarstw indywidualnych według liczby i zajmowanej powierzchni w % w 1987 r.

Wyszczególnienie	Wielkość gospodarstw w ha				Razem
	0,5–2,0	2,0–5,0	5,0–10,0	powyżej 10,0	
Liczba gospodarstw					
w tys.	807,8	753,8	693,7	480,3	2729
w %	29,6	27,6	25,2	17,6	100
Zajmowana powierzchnia					
w ha	773,6	2217,1	4387,1	6537,4	13915
w %	5,6	15,9	31,6	46,9	100

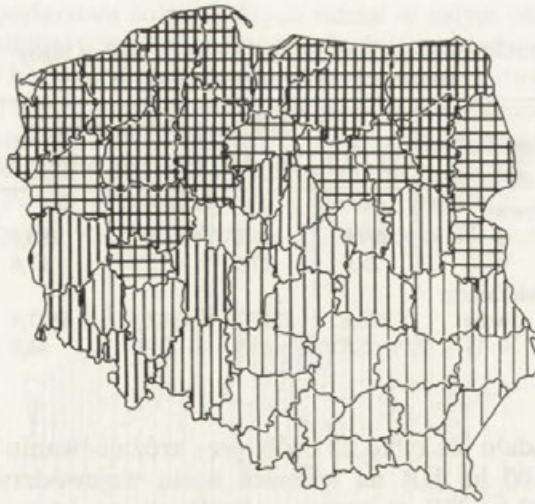
100 ha UR przypadało już tylko 25 osób, przy zróżnicowaniu regionalnym od poniżej 10 osób/100 ha UR na terenach wielu województw północnej, do ponad 40 osób/100 ha UR na terenach środkowo-wschodniej i południowej Polski (ryc. 19).

W ostatnim dziesięcioleciu pojawiły się nowe problemy, wyludnianie się wsi na terenach zachodnich i północnych, a ostatnio również wschodnich.

Specyficznym problemem rolnictwa indywidualnego jest wysoki udział ludności zatrudnionej w wieku powyżej 60/65 lat, wynoszący w skali całego kraju prawie 20%. O ile jednak na terenach zachodniej i północnej Polski udział ludności w wieku powyżej 60/65 lat nie przekraczał 12%, to na terenach środkowo-wschodniej, a zwłaszcza południowej Polski był stosunkowo wysoki,

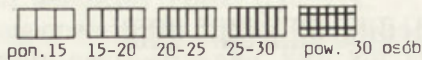
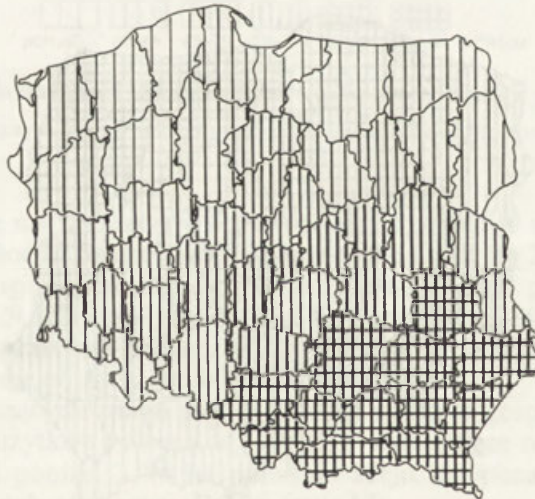

Ryc. 17. Średnia wielkość gospodarstw indywidualnych w ha według powierzchni UR w 1988 r.
The average size of individual farm in terms of the number of hectares of agricultural land owned or controlled in 1988

Ryc. 18. Udział gospodarstw indywidualnych powyżej 10 ha w powierzchni UR w 1988 r.

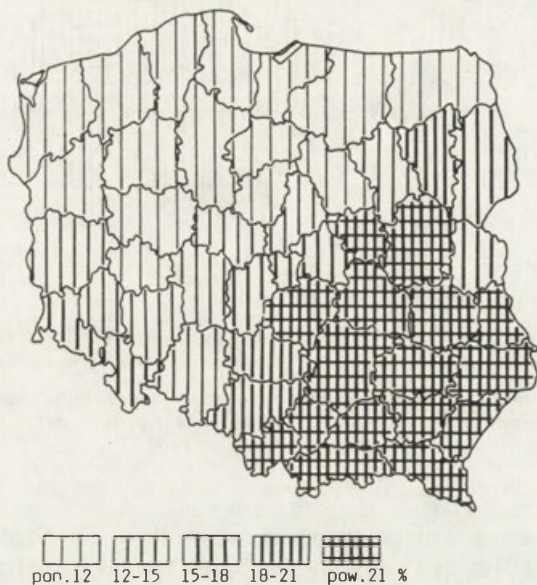
The percentage rate of agricultural land owned or controlled by individual farms sized over ten hectares in agricultural land total in 1988

Ryc. 19. Liczba ludności pracującej głównie na 100 ha UR w 1988 r.

The population economically active in agriculture per one hundred hectares of agricultural land in 1988

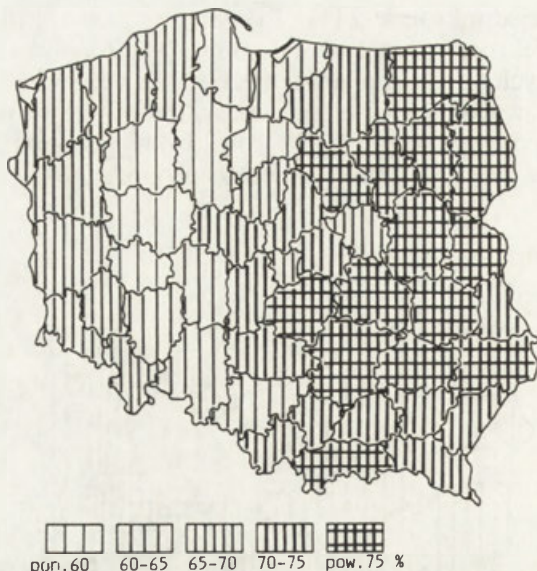
przekraczając niejednokrotnie 24%. Tak więc prawie 1/4 ludności pracującej w rolnictwie przekroczyła wiek emerytalny. Było to poważnym problemem, zwłaszcza że na tych terenach przeważały, bądź nawet dominowały, gospodarstwa mało słabo wyposażone technicznie. Znaczny też był udział ludności dwuzawodowej, co uwidoczniło się w prowadzonej gospodarce. Niedługo przy braku następców znaczna część gospodarstw może ulec likwidacji (ryc. 20).

Ryc. 20. Udział ludności rolniczej w wieku powyżej 60/65 lat w liczbie pracujących w rolnictwie na 100 ha UR w 1988 r.

The percentage rate of the rural population older than sixty to sixty-five years of age in the total number of the population economically active in agriculture per one hundred hectares of agricultural land in 1988

Istotnym problemem rolnictwa indywidualnego jest stan wykształcenia rolników, będący warunkiem prowadzenia racjonalnej gospodarki rolnej. Jest to jeden ze słabych punktów rolnictwa. Poza Wielkopolską, Pomorzem i Śląskiem stopień wykształcenia rolników jest bardzo niski. Na terenach środkowo-wschodniej Polski ponad 75% rolników legitymowało się zaledwie wykształceniem podstawowym i niepełnym podstawowym (ryc. 21). Tłumaczy to w pewnym sensie, dlaczego na tych terenach, mimo zachodzących zmian, nadal przeważa lub dominuje rolnictwo tradycyjne, pól samozaopatrzeniowe, wtórnie samozaopatrzeniowe bądź półtowarowe, nieznaczny jest udział rolnictwa rynkowego, zachodzące zaś zmiany dokonują się bardzo powoli. Nawet w gospodarstwach dużych, poza Wielkopolską, Pomorzem i Śląskiem stopień wykształcenia rolników był bardzo niski, a na terenach środkowo-wschodniej Polski ponad 75% właścicieli gospodarstw dużych posiadało zaledwie wy-

Ryc. 21. Udział ludności rolniczej z wykształceniem podstawowym i niepełnym podstawowym w liczbie pracujących w rolnictwie na 100 ha UR w 1988 r.

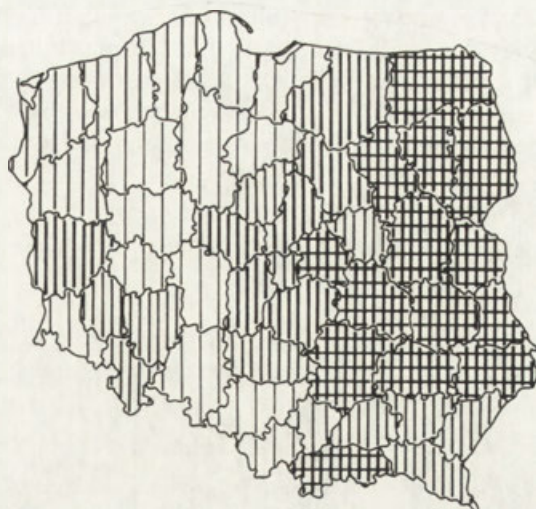
The percentage rate of the rural population with elementary school training completed or incomplete in the total number of the population active in agriculture per one hundred hectares of agricultural land in 1988

kształcenie podstawowe i niepełne podstawowe (ryc. 22). Stąd też zachodzące przemiany w rolnictwie dokonywały się bardzo powoli, natrafiając poważną barierę braku wiedzy fachowej i umiejętności wykorzystania i stosowania w praktyce nowych zdobyczy agrotechniki, a w rezultacie prowadzenia intensywnego, produktywnego i towarowego rolnictwa.

W latach 1986–1988 nastąpiły zróżnicowane zmiany w nakładach na rolnictwo. Na niezmienionym poziomie, 148 kg NPK/ha UR utrzymało się nawożenie mineralne, wykazując nadal duże zróżnicowanie regionalne, od 99 kg NPK/ha UR w woj. kroszeńskim do 241 kg w woj. poznańskim. Najwyższe dawki nawozowe, powyżej 200 kg NPK na 1 ha UR stosowane były w rolnictwie Wielkopolski i Dolnego Śląska i tam też uzyskiwano najwyższe plony. Najniższe nawożenie mineralne, poniżej 125 kg stosowane było na terenach wschodniej i południowej Polski i tam też uzyskiwane plony były najniższe (ryc. 23).

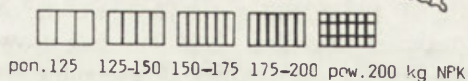
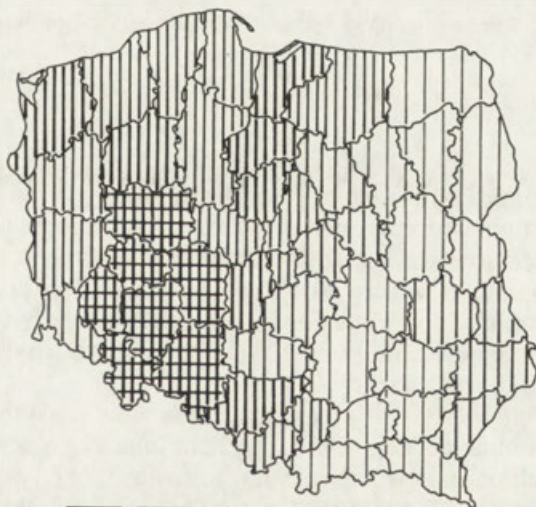
Na nie zmienionym poziomie utrzymała się sprzedaż pasz przemysłowych, 3273 tys. ton w 1988 r. i chociaż zbiory zbóż wzrosły w tym czasie nieznacznie, wzrosło jednak pogłowie trzody chlewnej o ponad 1 mln sztuk, co świadczyć może o bardziej efektywnym ich wykorzystaniu.

Wzrosło natomiast i to znacznie, o prawie 200 tys. sztuk wyposażenie rolnictwa indywidualnego w traktory. W 1988 r. dysponowało ono już 932 tys. sztuk ciągników własnych, a wraz z traktorami kółek rolniczych 988 tys. sztuk ciągników. Na 1 traktor przypadało 17 ha UR, lecz nadal występowały znaczne dysproporcje w wyposażeniu rolnictwa indywidualnego w ciągniki. Najlepiej

Ryc. 22. Udział ludności rolniczej z wykształceniem podstawowym i niepełnym podstawowym w gospodarstwach powyżej 10 ha UR w liczbie pracujących w rolnictwie na 100 ha UR w 1988 r.

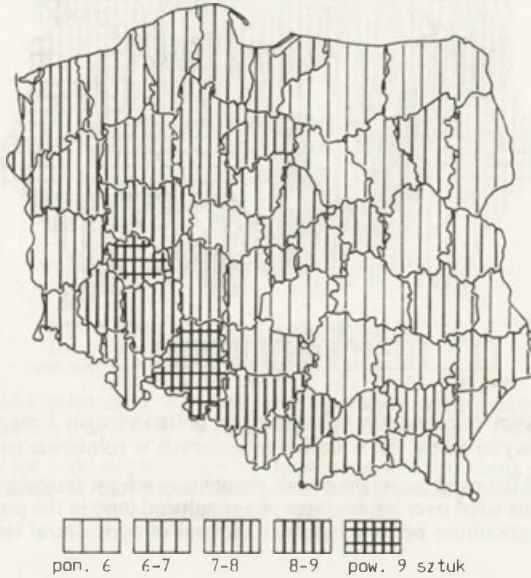
The percentage rate of the rural population with elementary school training completed or incomplete active on the farms sized over ten hectares of agricultural land in the population economically active in agriculture per one hundred hectares of agricultural land in 1988

Ryc. 23. Nawożenie mineralne w kg NPK/ha UR w rolnictwie indywidualnym w 1988 r.

Chemical fertilizing in terms of the amount of NPK in kilogram used per one hectare of land cultivated in individual farms in 1988

wyposażone było rolnictwo Wielkopolski i Dolnego Śląska, gdzie na 100 ha UR przypadało powyżej 8 ciągników (ok. 12 ha UR na 1 traktor), a najsłabiej tereny środkowej i południowej Polski, nieco powyżej 5 sztuk/100 ha UR (ok. 20 ha UR na 1 ciągnik; ryc. 24). Teoretycznie była to wielkość wystarczająca do prowadzenia w miarę racjonalnej gospodarki, uzasadniona

Ryc. 24. Liczba traktorów na 100 ha UR w rolnictwie indywidualnym w 1988 r.

The number of tractors per one hundred hectares of agricultural land cultivated in individual farms in 1988

względami ekonomicznymi i techniczną możliwością. Posiadane ciągniki były jednak w poważnym stopniu wyeksploatowane, kupione na przetargach od rolnictwa uspołecznionego, bez zestawu maszyn towarzyszących, a na znacznych obszarach kraju, zwłaszcza środkowej i południowej Polski, przy dominacji gospodarstw małych, dużym rozdrobnieniu ziemi, zbyt duże i nie przystosowane do istniejących potrzeb. Często też ciągniki były lokatą kapitału, bądź prestiżem dla właściciela.

W latach 1986–1988 w strukturze zasiewów nastąpiły zróżnicowane zmiany. Powierzchnia zasiewów zbóż ogółem zmalała o 65 tys. (do 5572 tys. ha), ale powierzchnia zasiewów pszenicy wzrosła o 217 tys. (do 1625 tys. ha) i jęczmienia o prawie 90 tys. (do 875 tys. ha). Powierzchnia zasiewów żyta znacznie zmalała o prawie 600 tys. (do 2030 tys. ha), a owsa o prawie 110 tys. (do 672 tys. ha). Zmniejszyła się również powierzchnia uprawy ziemniaków o 213 tys. (do 1723 tys. ha). Nieznacznie wzrosły plony np. 4 zbóż — do 28,0 q z ha i zbiory zbóż do 15,6 mln ton. Zbiory pszenicy wzrosły do 3590 tys. ton, a żyta zmalały do 4762 ton.

Nadal występowały znaczne różnice regionalne w uzyskiwanych plonach, np. plony 4 zbóż wynosiły od 22,8 q w woj. nowosądeckim do 35,7 q w woj. szczecińskim. Było to wynikiem zarówno różnic w jakości gleb, nawożeniu mineralnym, jak i wielu przyczyn z zakresu agrotechniki i uprawy.

Utrzymały się pozytywne tendencje w chowie zwierząt gospodarskich. W 1988 r. zmniejszyło się wprawdzie pogłowie bydła o ponad 530 tys. sztuk (do 8364 tys.), w tym pogłowie krów – o ponad 650 tys. sztuk (do 4183 tys.), lecz pogłowie bydła opasowego wzrosło o ponad 120 tys. sztuk.

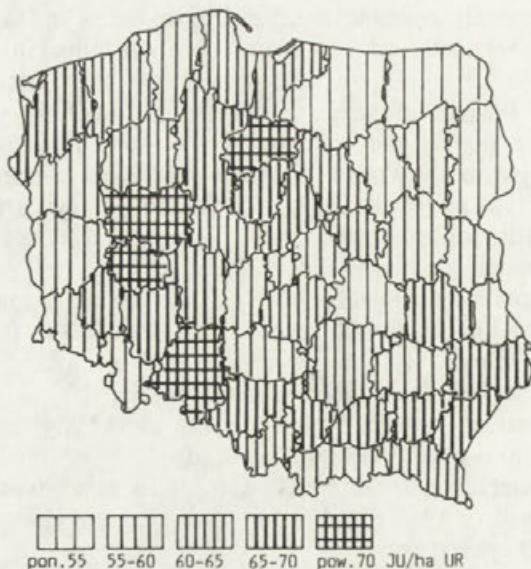
Tak duży spadek pogłowia krów nie byłby jeszcze problemem, gdyby równocześnie wzrosła jego mleczność. Była ona jednak nadal niska, osiągając w 1988 r. wielkość 3060 litrów od sztuki. Spowodowało to spadek do 12,8 mld litrów produkcji mleka. Było to wynikiem niskiej opłacalności, powodując likwidację stada zwłaszcza w gospodarstwach małych.

Wzrosło natomiast o ponad 1140 tys. sztuk (do 13984 tys.) pogłowie trzody chlewnej, a zmalało o ponad 400 tys. sztuk (do 2889 tys.) pogłowie owiec. Tak więc pogłowie zwierząt gospodarskich w rolnictwie indywidualnym w 1988 r. osiągnęło stan: bydło z 1965 r. (8463 tys. sztuk), trzoda chlewna z przełomu lat 1971/1972 (13310 tys. sztuk).

Z jednej strony wskazywało to na olbrzymie straty poniesione przez rolnictwo indywidualne w latach długotrwałego regresu, z drugiej natomiast sygnalizowało o bardzo małej skuteczności polityki rolnej i polityki cen, w niewielkim stopniu stymulujących wzrost pogłowia oraz produkcji. Uznać to można za poważny sygnał, mogący spowodować trudności zaopatrzeniowe.

Zmalała też obsada zwierząt na 100 ha użytków rolnych i w 1988 r. wynosiła: 59 sztuk bydła, 98 sztuk trzody chlewnej i 20 sztuk owiec.

W wyniku zróżnicowanych zmian, jakie następowały w rolnictwie indywidualnym, nastąpił w sumie niewielki wzrost produkcji globalnej oraz towarowej rolnictwa. Wzrosła też nieznacznie produktywność ziemi do 57,2 JU z ha w 1988 r., wykazując nadal duże zróżnicowania regionalne, od 48,6 JU/ha UR w woj. radomskim, do 80,7 JU/ha UR w woj. leszczyńskim (ryc. 25). Przyczynami tych różnic są nie tylko różnice warunków przyrodniczych, głównie jakości gleb, ale w poważnym stopniu zależne są od umiejętności i wiedzy fachowej rolników, sposobów gospodarowania, kultury rolnej, wyposażenia technicznego rolnictwa, w tym głównie wielkości nawożenia mineralnego, np. w województwie poznańskim, które w skali kraju zajmuje 21 lokatę pod względem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (67,5 punktów) i tylko około 12% gleb zaliczane jest do dobrych i bardzo dobrych, osiągnięto w 1988 r. plony zbóż w wysokości 32,2 q z ha. W tymże województwie obsada pogłowia zwierząt na 100 ha UR wynosiła: bydło 61,3 sztuk, trzoda chlewna 196,0 sztuk. Produktywność ziemi osiągnęła 74,1 JU/ha UR, poziom zaś produkcji towarowej 36,4 JU. Natomiast w woj. zamojskim, zajmującym 8 lokatę pod względem jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (85,3 punktów) i posiadającym 41% gleb bardzo dobrych i dobrych, uzyskiwane plony zbóż wynosiły 30,1 q z ha, obsada zaś pogłowia bydła 60,3 sztuk, trzody chlewnej 55,3/100 ha UR. Produktywność ziemi była znacznie niższa, wynosząc 64,7 JU/ha UR, poziom zaś produkcji towarowej tylko 26,2 JU. Istniejące różnice były w pewnym sensie wynikiem różnic w strukturze gospodarstw, nakładach na rolnictwo, np. nawożenie mineralne wynosiło 221,9 kg NPK/ha UR w woj. poznańskim i zaledwie

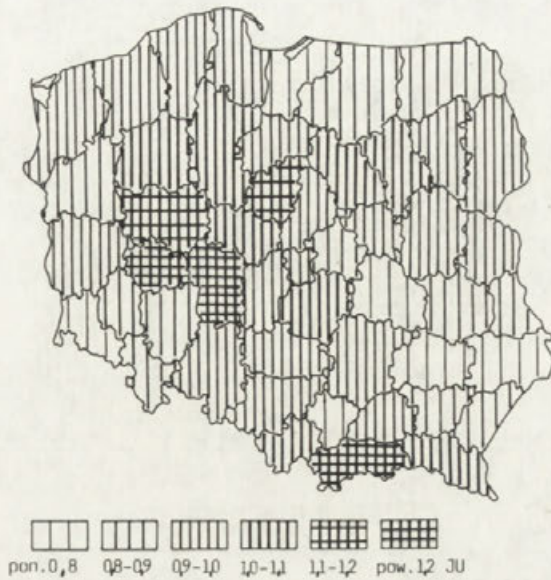
Ryc. 25. Produktyność ziemi w JU/ha UR w rolnictwie indywidualnym w 1988 r.

Land productivity in terms of conventional units of output per one hectare of agricultural land in individual farms in 1988

126,6 kg w woj. zamojskim. Główną przyczyną były jednak różnice w sposobach gospodarowania, umiejętnościach zawodowych rolników i poziomie ich wiedzy fachowej. Stąd też na terenie woj. poznańskiego od lat dominowało rolnictwo rynkowe, produktywne, towarowe, natomiast na terenie woj. zamojskiego występowała równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego i rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, lecz było to rolnictwo rynkowe na znacznie niższym etapie rozwoju. W rezultacie w woj. poznańskim na 1 punkt rolniczej przestrzeni produkcyjnej wielkość produkcji globalnej rolnictwa wynosiła 1,10 JU, podczas gdy w woj. zamojskim zaledwie 0,75 JU (ryc. 26).

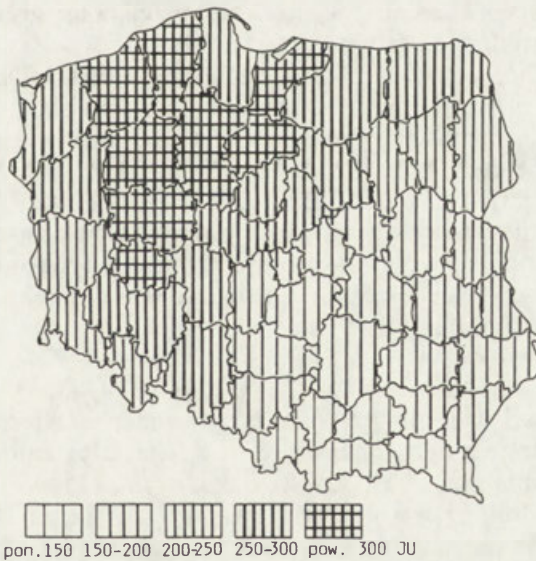
Wzrosła również nieznacznie produktywność pracy, osiągając w 1988 r. wielkość 201,1 JU na zatrudnionego, wykazując nadal znaczne zróżnicowania regionalne, od 111,2 JU w woj. nowosądeckim do 332,1 JU w woj. pilskim (ryc. 27).

Wzrósł też do 28,8 JU w 1988 r. poziom produkcji towarowej, a jego zróżnicowanie przestrzenne wynosiło od 14,4 JU/ha UR w woj. nowosądeckim do 40,8 JU w woj. leszczyńskim. Najwyższy poziom produkcji towarowej, powyżej 30 JU/ha UR występował na terenach Wielkopolski, Pomorza, Dolnego Śląska i Powiśla, a więc na terenach dominacji rolnictwa rynkowego, najniższy zaś, poniżej 18 JU, na terenach środkowej Polski, Karpat i w woj. ostrołęckim, a więc tam, gdzie dominowało rolnictwo tradycyjne, półsamozaopatrzeniowe, wtórnie samozaopatrzeniowe, bądź półtowarowe, przeważały gospodarstwa małe, przeznaczające na sprzedaż po zaspokojeniu własnych potrzeb nadwyżki produkcyjne (ryc. 28).

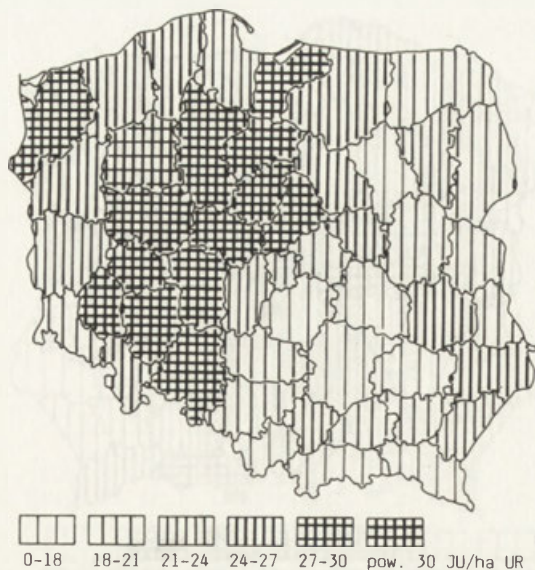

Ryc. 26. Produktywność ziemi w JU na 1 punkt jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej w rolnictwie indywidualnym w 1988 r.

The land productivity in terms of conventional units of output per one point of quality scored by the agricultural production area in individual farms in 1988

Ryc. 27. Produktywność pracy w JU na osobę zatrudnioną w rolnictwie indywidualnym w 1988 r.
Labour productivity in terms of conventional units of output per one person economically active in individual farming in 1988

Ryc. 28. Poziom produkcji towarowej w rolnictwie indywidualnym w JU/ha UR w 1988 r.
Commercial production of individual farms in terms of conventional units per one hectare of agricultural land in 1988

W sumie zmiany struktury rolnictwa w latach 1986–1988 były zróżnicowane regionalnie: od nieznacznych na terenach zachodniej i północnej Polski, po znaczne na terenach środkowo-wschodnich. Uwidoczniło się to w zróżnicowanych zmianach typów rolnictwa i ich kombinacji, a ich zróżnicowanie przestrzenne przedstawiało się następująco (ryc. 29):

1) zachodnia, północna i środkowo-zachodnia Polska (Dolny Śląsk, Wielkopolska, Pomorze, zachodnie Mazowsze, Dolne Powiśle) – dominacja rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm₄ o układzie cech, np.

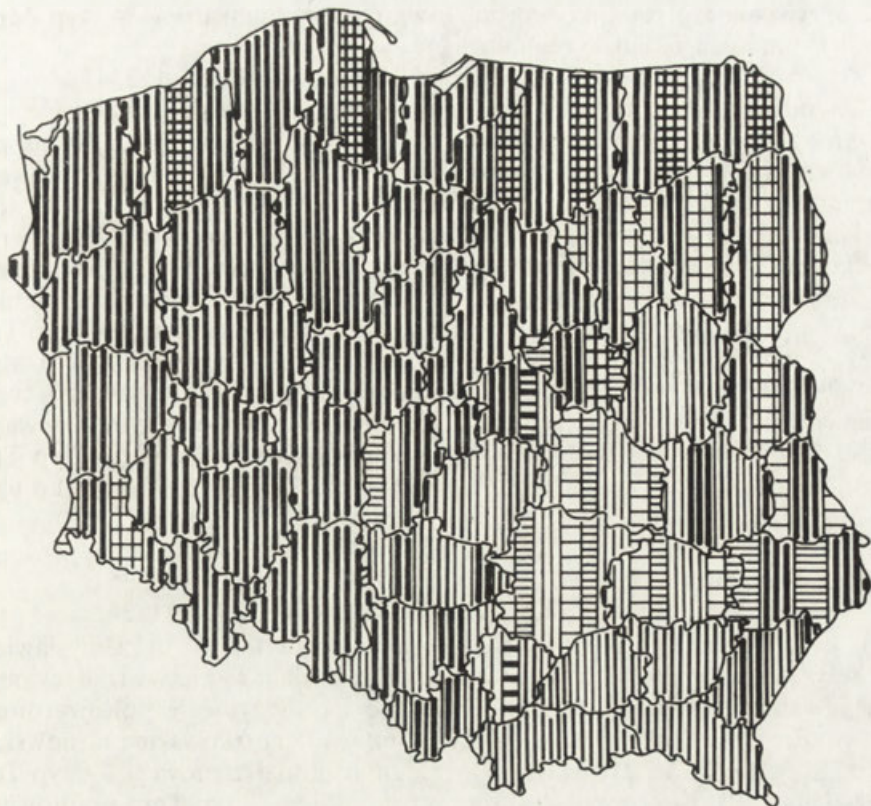
woj. leszczyńskie – 1151122–3255144–4443342–112341.

W ramach rolnictwa rynkowego występowały jednak znaczne różnice, będące wynikiem stopnia jego rozwoju, np. rolnictwo rynkowe, produktywnie, towarowe, mieszane w woj. leszczyńskim różniło się od tegoż samego rolnictwa w woj. ciechanowskim, np.

woj. leszczyńskie – 1151122–3255144–4443342–112341,

woj. ciechanowskie – 1151122–3254143–4443333–122341.

W rzeczywistości występujące różnice były znacznie większe. W woj. leszczyńskim gospodarstwa były mniejsze (6,7 i 8,1 ha UR), natomiast produkcja globalna wytworzona przez gospodarstwo była wyższa (540,7 i 496,5 JU). Liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie była wyższa (22,1 i 20,5 osób/100 ha UR), a znacznie niższe nakłady siły pociągowej koni (4,9 i 6,2 sztuk/100 ha GU). Mechanizacja była wyższa (203,1 i 116,8 KM/100 ha GU) i znacznie wyższe nawożenie mineralne (239,1 i 132,5 kg NPK/ha GU) oraz intensywność chowu zwierząt w SD/100 ha UR (107,1 i 71,0 SD/100 ha UR). Znacznie

Ryc. 29. Typy rolnictwa indywidualnego w 1988 r.

Objaśnienia: ryc. 30

Types of individual farming in 1988

Explanation: fig. 30

wyższa była również produktywność ziemi (80,7 i 61,3 JU/ha UR), produktywność pracy (330,8 i 275,8 JU na zatrudnionego), produkcja towarowa na zatrudnionego w rolnictwie (162,5 i 128,8 JU), a także wyższy stopień towarowości (51,0 i 43,7%) i poziom produkcji towarowej (40,8 i 26,8 JU/ha UR).

Tak więc zarówno w woj. leszczyńskim, jak i w woj. ciechanowskim dominowało wprawdzie rolnictwo rynkowe, produktywne, towarowe, mieszane, lecz znajdowały się one na różnych etapach rozwoju.

2) województwa północnej Polski (woj. koszalińskie, gdańskie, olsztyńskie i suwalskie) – przewaga rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem rynkowego, średnio produktywnego, kapitałochłonnego, o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmw (Mmm₃-Mmw₁) o układzie cech, np.

woj. olsztyńskie – 1151122 – 3254143 – 4443332 – 122341;

3) północno-wschodnia Polska (woj. białostockie, łomżyńskie, ostrołęckie i białkopodlaskie) oraz woj. jeleniogórskie – równowaga rolnictwa rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ MMg i rol-

nictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Mmg₂-Mmm₂), o układzie cech, np.

woj. białostockie – 1151122 – 3254143 – 4433233 – 122341;

4) środkowo-wschodnia Polska (woj. siedleckie, lubelskie, chełmskie i zamojskie) – kombinacje różnych typów rolnictwa, począwszy od równowagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (woj. chełmskie), równowaga rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (woj. zamojskie), przewaga rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, z udziałem wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo i rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg (woj. siedleckie), aż po przewagę rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego mieszanego – typ Mmm, z udziałem półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk i wtórnie samozaopatrzeniowego, typ Tmo (Tmb₂-Mmm₂, Tmk₂-Tmo₁-Mmg₁, Tmm₂-Mmm₂, Tmk₁-Tmo₁-Mmm₂) o układzie cech, np.

woj. chełmskie – 1151122 – 3354143 – 4433232 – 122241,

woj. siedleckie – 1151122 – 3354143 – 4432233 – 123351,

woj. lubelskie – 1151122 – 3354143 – 4433232 – 113341;

5) tereny aglomeracji miejsko-przemysłowych i tereny uprzemysławiane środkowej i południowej Polski – równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo i tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk (woj. piotrkowskie i tarnowskie), przewaga rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo z udziałem tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i półtowarowego o przewadze produkcji roślinnej – typ Tmm (woj. radomskie, kieleckie, tarnobrzeskie), bądź przewaga rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk, z udziałem wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, bądź nawet równowaga udziału rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo i rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm (Tmk₂-Tmo₂, Tmb₁-Tmm₁-Tmo₂, Tmk₂-Tmo₁-Mmm₁, Tmm₁-Tmo₁-Mmm₂, Tmo₂-Mmp₂, Tmo₁-Mmm₂-Mmc₁) o układzie cech, np.

woj. kieleckie – 1151112 – 3344143 – 4433232 – 112241,

woj. piotrkowskie – 1151112 – 3354143 – 4433232 – 113351,

woj. częstochowskie – 1151112 – 3254143 – 4432233 – 122351,

woj. katowickie – 1151112 – 3254143 – 4432232 – 122341,

woj. skierniewickie – 1151122 – 3254143 – 4433233 – 113241;

6) województwo warszawskie – przewaga rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm, z udziałem półtowarowego, mieszanego – typ Tmm i rynkowego, kapitałochłonnego, towarowego o przewadze produkcji roślinnej (o przewadze produkcji owoców i warzyw) – typ Mmf (Tmm₁-Mmm₂-Mmf₁) o układzie cech, np.

woj. warszawskie – 1151112 – 3254143 – 4433332 – 123231,

7) województwa karpackie (woj. nowosądeckie, krośnieńskie, rzeszowskie, przemyskie i bielskie) – dominacja rolnictwa tradycyjnego, produktywnego,

półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Tmk (woj. nowosądeckie, krośnieńskie, rzeszowskie), bądź jego przewaga, z udziałem rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego — typ Mmm i rynkowego, drobnoskalowego o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Mmh (woj. bielskie), bądź nawet równowaga z rolnictwem rynkowym, drobnoskalowym o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Mmh, woj. przemyskie (Tmk₄, Tmk₂-Mmh₁-Mmm₁, Tmk₂-Mmh₂), o układzie cech, np.

woj. nowosądeckie	—	1151112—4354144—4432233—122351,
woj. przemyskie	—	1151112—4454143—4433232—123341,
woj. bielskie	—	1151112—4354143—4433233—122351.

Generalnie, w 1988 r. na znacznych obszarach kraju dominowało lub przeważało rolnictwo rynkowe, produktywnie, towarowe, mieszane typ Mmm (zachodnia, północna, środkowo- i północno-wschodnia Polska). Znaczny był nadal udział rolnictwa tradycyjnego, półtwarowego o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Tmk (środkowa i południowa Polska) oraz tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego — typ Tmo (tereny aglomeracji miejsko-przemysłowych i tereny uprzemysławiane środkowej i południowej Polski). W stadium zanikania znajdowało się rolnictwo, tradycyjne, półsamozaopatrzeniowe — typ Tmb i półtwarowe, mieszane — typ Tmm. Występowało również w 1988 r. rolnictwo rynkowe, półtwarowe o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Mmg (północno-wschodnia Polska) oraz rolnictwo rynkowe, kapitałochłonne o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Mmw (wiele województw północnej Polski). Sporadycznie występowało również rolnictwo rynkowe, drobnoskalowe o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Mmh (woj. przemyskie i bielskie), rynkowe, drobnoskalowe, półtwarowe o przewadze produkcji roślinnej — typ Mmp (woj. krakowskie) oraz rynkowe, kapitałochłonne, towarowe o przewadze produkcji roślinnej — typ Mmf (woj. warszawskie). Pojawiło się natomiast w 1988 r. rolnictwo rynkowe, produktywnie, towarowe o przewadze produkcji roślinnej — typ Mmc (woj. skierniewickie).

Tak więc największe zmiany nastąpiły na terenach środkowo-wschodniej Polski oraz wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych i na terenach uprzemysławianych, gdzie coraz większy był udział rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego, typowego dla gospodarstw ludności dwuzawodowej.

Zachodzące w latach 1986–1988 zmiany w strukturze i typach rolnictwa były dwukierunkowe. Na terenach nielicznych województw północno-wschodniej Polski rozprzestrzeniało się rolnictwo rynkowe, wypierając tradycyjne, półsamozaopatrzeniowe. Natomiast na terenach środkowo-wschodniej Polski i wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych i terenach uprzemysławianych zachodzące zmiany były bardziej zróżnicowane, tak rozprzestrzenianie się rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego, które wypierało rolnictwo półtwarowe i rynkowe, jak też pojawienie się rolnictwa rynkowego w miejscu półtwarowego, bądź wtórnie samozaopatrzeniowego:

— woj. białostockie i białkopodlaskie — zamiast kombinacji Tmb₂-Mmg₁-Mmm₁, woj. łomżyńskie — zamiast kombinacji Tmb₁-Mmg₁-Mmm₂ i woj. ostrołęckie — zamiast kombinacji Tmb₂-Mmg₂, pojawiła się kombinacja Mmg₂-Mmm₂, co wskazuje na przejście od przewagi, bądź równowagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego do rolnictwa rynkowego, półtwarowego — typ Mmg i towarowego — typ Mmm;

- woj. olsztyńskie – zamiast kombinacji Mmm_4 pojawiła się Mmm_3 - Mmw_1 ;
- woj. ciechanowskie – zamiast kombinacji Mmg_2 - Mmm_2 , pojawiła się Mmm_4 – przejście do dominacji rolnictwa rynkowego;
- woj. wrocławskie i konińskie – zamiast kombinacji Tmm_2 - Mmm_2 pojawiła się Mmm_4 ; nastąpiło więc przejście od równowagi do dominacji rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego.

Tak więc, na terenach środkowo-zachodniej, a zwłaszcza północno-wschodniej Polski następowało stopniowe przechodzenie do rolnictwa rynkowego.

Natomiast na terenach środkowo-wschodniej Polski i wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych zachodzące zmiany przebiegały następująco:

- na terenach woj. chełmskiego, tarnobrzeskiego, sieradzkiego i kieleckiego oraz w woj. zielonogórskim wzrósł udział i rola rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tm_0 , które wypierało rolnictwo pół-towarowe – typy Tmk i Tmm . Nastąpił więc powrót do wcześniej występujących typów.

Tak więc, po zahamowaniu regresu zmiany struktury i typów rolnictwa wykazywały stopniowy powolny rozwój.

PRZEMIANY STRUKTURY PRZESTRZENNEJ I TYPÓW ROLNICTWA INDYWIDUALNEGO W LATACH 1960–1988

W latach 1960–1988 nastąpiły poważne przemiany struktury przestrzennej rolnictwa indywidualnego, powodując znaczne i zróżnicowane zmiany typów rolnictwa. Zachodzące przemiany były zróżnicowane regionalnie, tak jak zróżnicowane było rolnictwo indywidualne w Polsce, kształtujące się pod wpływem przeszłych i obecnych układów społeczno-gospodarczych, poziomu kulturowego i technicznego, zmieniających się założeń polityki rolnej i polityki cen, aż po oddziaływanie wielu przyczyn natury społecznej i psychologicznej. Duży wpływ w pewnych okresach miały również warunki pogodowe, powodujące spadek lub wzrost produkcji rolnej, głównie produkcji roślinnej.

W całym okresie w wyniku zmian struktury rolnictwa następowało przechodzenie od rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego do rolnictwa półtowarowego, a następnie rynkowego, chociaż w latach zahamowań rozwoju i regresu niejednokrotnie zmiany następowały w odwrotnym kierunku, od rolnictwa rynkowego, bądź półtowarowego do półsamozaopatrzeniowego lub nawet wtórnie samozaopatrzeniowego. Procesy te ulegały przyspieszeniu, zahamowaniu, bądź załamaniu, a w poszczególnych regionach i województwach dokonywały się w różnym czasie i w bardzo różny sposób.

W latach 1960–1988 w wyniku rozwoju gospodarczego kraju, postępującego uprzemysłowienia i urbanizacji z rolnictwa ubyło 1 661 tys. ha UR z tego ponad 1 mln ha, głównie ziem najłabszych, zostało w latach 1960–1988 zalesione, zaś ponad 580 tys. ha przejęte w nierolnicze użytkowanie przez przemysł, komunikację, budownictwo itp.

W całym okresie powojennym, mimo podejmowanych w różnych okresach prób uspołecznienia, przeważało rolnictwo indywidualne, chociaż jego udział stopniowo malał. W latach 1960–1988 z rolniczego użytkowania w gospodarce indywidualnej, w wyniku przejmowania gruntów przez przemysł, budownictwo, komunikację itp., zalesiania gleb najłabszych, a także przekazywania przez rolników ziemi do PFZ w zamian za renty i emerytury oraz przejmowania przez państwo gospodarstw podupadłych, ubyło 3 432 tys. ha UR. Ziemię te w znacznym udziale przejmowane były następnie przez rolnictwo uspołecznione, np. PGR – 1 670 tys. ha, RSP około 500 tys. ha itp. W poszczególnych regionach proces ten dokonywał się w bardzo różnym tempie, najszybciej na terenach zachodniej i północnej Polski, a najwolniej na terenach środkowej, wschodniej i południowej. Uwidoczniło się to w bardzo dużym zróżnicowaniu udziału rolnictwa indywidualnego, wynoszącym od 35,1% w woj. szczecińskim do 97,6% w siedleckim.

Znaczne zmiany nastąpiły w liczbie i strukturze gospodarstw indywidualnych. Zmalała o ponad 700 tys. liczba gospodarstw, natomiast w strukturze zmienił się udział gospodarstw małych oraz średnich i zajmowany przez nie obszar. Wzrosła natomiast o ponad 100 tys., do 480 tys. liczba gospodarstw dużych (pow. 10 ha UR) i ich udział w strukturze gospodarstw do 17,6%. Wzrosła też do 6 537 tys. ha zajmowana przez nie powierzchnia użytków rolnych (47,0% UR).

W latach 1960–1988 zmalała o ponad 3 mln osób, z 10 172 tys. do 7 146 tys. liczba ludności rolniczej oraz o ponad 1 mln osób liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym w przeliczeniu na pełnozatrudnionych (z 4 871 tys. do 3 848 tys. osób). W liczbach rzeczywistych spadek ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym w pełnym i niepełnym wymiarze zatrudnienia wyniósł 1 885 tys. osób. Znaczny był też odpływ ludności ze wsi, w tym również z rolnictwa. Saldo migracji wewnętrznych w latach 1960–1987 wyniosło 4 161 tys. osób. Natomiast w całym okresie powojennym (1946–1987) saldo migracji wewnętrznych na wsi wykazało ubytek 6 185 tys. osób, a że emigrowała głównie ludność w wieku produkcyjnym, spowodowało to wzrost liczb ludności w wieku poprodukcyjnym (60/65 lat), tak na wsi, jak i w rolnictwie do ponad 22%. Występowały jednak znaczne różnicowania regionalne udziału ludności w wieku 60/65 lat w strukturze ludności zatrudnionej w rolnictwie indywidualnym i w 1987 r. wynosił on od 7,3% w woj. olsztyńskim do 26,6% w woj. rzeszowskim.

W okresie powojennym, a zwłaszcza po 1960 r. bardzo zróżnicowany w czasie i w poszczególnych regionach był wzrost nakładów na rolnictwo. Wzrosło, prawie pięciokrotnie nawożenie mineralne na 1 ha UR, z 32,2 kg NPK w 1960 r. do 148,0 kg w 1988 r., chociaż w latach siedemdziesiątych (1975/76) było ono już znacznie wyższe, wynosząc 161,5 kg NPK. Wzrost nawożenia mineralnego w poszczególnych częściach kraju był bardzo zróżnicowany, trzykrotny w woj. opolskim, z 72,2 kg NPK/ha UR w 1960 r. do 228 kg/ha UR w 1988 r., czterokrotny w woj. poznańskim, z 59,9 kg NPK/ha UR do 241,0 kg/ha UR w 1988 r. (w 1976/77, 249,9 kg NPK/ha UR), a najwyższy, ponad sześciokrotny na terenach środkowej, wschodniej i południowej Polski, np. w woj. białostockim z 18,0 kg NPK/ha UR w 1960 r. do 111,0 kg/ha UR w 1988 r. (w 1967/77, 123,7 kg). Mimo zróżnicowanego wzrostu utrzymały się nadal duże różnice regionalne wielkości nawożenia mineralnego, wynoszące w 1988 r. od 99 kg NPK/ha UR w woj. krośnieńskim do 241 kg w poznańskim.

Bardzo wysoki, prawie 70-krotny wzrost nastąpił w wyposażeniu rolnictwa indywidualnego w traktory, z 13 341 sztuk ciągników własnych i 6 910 sztuk kółek rolniczych (razem 20 251 sztuk) w 1960 r. do 931 696 sztuk własnych i 55 897 sztuk kółek rolniczych (razem 987 593 sztuk) w 1988 r. W 1960 r. w rolnictwie indywidualnym prawie 94% stanowiła żywa siła pociągowa, a jedynie niecałe 6% siła mechaniczna, podczas gdy do 1988 r. sytuacja uległa odwróceniu. Zasoby siły mechanicznej w rolnictwie indywidualnym wynosiły już 87%, żywej zaś zaledwie 13%. Na 100 ha użytków rolnych przypadało 52 jednostki pociągowe, w tym 46,3 jednostki mechaniczne. Wyposażenie rolnictwa indywidualnego w siłę mechaniczną było zróżnicowane regionalnie, a na 1 ciągnik przypadało od 31,5 ha UR w woj. kieleckim do 12,5 ha UR w woj.

leszczyńskim. Byłaby to wielkość odpowiadająca wymogom współczesnej agrotechniki, gdyby nie fakt, że znaczną część zasobów siły mechanicznej stanowiły ciągniki stare, wyeksploatowane, kupowane na przetargach od rolnictwa uspołecznionego, bez pełnego zestawu maszyn towarzyszących, a na znacznych obszarach kraju były one zbyt duże w stosunku do wielkości gospodarstw.

Wzrosła również ponad trzykrotnie sprzedaż pasz przemysłowych, z 937 tys. ton w 1960 r. (łącznie rolnictwo indywidualne i spółdzielnie produkcyjne) do 3 273 tys. ton w 1988 r., chociaż w 1979 r. rolnicy indywidualni zakupili już 5 056 tys. ton. Wzrost ten poza pierwszą połowę lat siedemdziesiątych nie uwidocznił się w znacznym wzroście pogłowia zwierząt gospodarskich, zwłaszcza trzody chlewnej (wzrost o 2,7 mln sztuk), której pogłowiu po bardzo dużym spadku w okresie regresu, w 1988 r. osiągnęło stan z 1971 r. Przyczyny tak dużych wahań pogłowia trzody chlewnej spowodowane zostały w poważnym stopniu niekonsekwentną polityką cen, powodującą nieopłacalność chowu, jak również załamaniem się sprzedaży pasz przemysłowych, przy niedostatecznych zasobach pasz własnych.

W latach 1960–1988 nastąpiły bardzo duże zmiany w strukturze zasiewów. Zmalała o 2 247 tys. ha powierzchnia zasiewów ogółem z 13 294 tys. do 11 047 tys. ha, w strukturze zasiewów zaś zmalała o ponad 1 470 tys. ha powierzchnia zasiewów zbóż. Wśród zbóż zmiany były bardziej zróżnicowane. Wzrosła o 474 tys., do 1 625 tys. ha powierzchnia zasiewów pszenicy i o 312 tys., do 875 tys. ha jęczmienia. Zmalała natomiast, i to znacznie, o 2 680 tys. do 2 030 tys. ha powierzchnia zasiewów żyta, i o 805 tys., do 672 tys. ha owsa. Wzrosła natomiast, i to bardzo znacznie, powierzchnia zasiewów pozostałych zbóż i mieszanek zbożowych, z 59 tys. ha w 1960 r. do 1 572 tys. ha w 1988 r., w tym głównie o ponad 1 mln ha mieszanek zbożowych i o 370 tys. ha pszenżyta. Zmalała również o 933 tys. ha do 1 723 tys. ha w 1988 r. powierzchnia uprawy ziemniaków.

Zróżnicowany był też wzrost plonów, np. plony 4 zbóż wzrosły o 74%, z 16,1 do 28,0 q, a wśród zbóż wyższy był wzrost plonów pszenicy, o 93%, z 16,9 do 32,6 q, a dużo niższy żyta, o 53%, z 15,2 do 23,5 q, chociaż w niektórych latach uzyskiwane plony były już znacznie wyższe. Niewielki był natomiast wzrost plonów ziemniaków, około 40%, z 132 q do 184 q, chociaż w niektórych latach uzyskiwane plony były wyższe, np. w 1973 r. 194 q ziemniaków z ha. W rezultacie, mimo malejącej powierzchni zasiewów, dzięki wzrostowi plonów, wzrastały też zbiory, np. zbiory 4 zbóż z 12 913 tys. do 15 667 tys. ton, wśród zbóż zaś wzrosły zbiory pszenicy o 3 347 tys. ton, jęczmienia o 1 618 tys. Zmalały natomiast zbiory żyta o 2 521 tys. i owsa o 773 tys. ton. Zmalały również zbiory ziemniaków do 31 680 tys. ton, chociaż w niektórych latach były już znacznie wyższe, np. w 1974 r. zbiory zbóż wyniosły 19 547 tys. ton, a ziemniaków w 1973 r. 47 544 tys. ton, lecz w tym czasie znacznie większa była powierzchnia zajęta pod uprawę i był to rok wysokich plonów.

Znaczne i zróżnicowane zmiany nastąpiły w pogłowiu zwierząt gospodarskich. W latach 1960–1988 pogłowie bydła wzrosło zaledwie o 607 tys., do 8 364 tys. sztuk w 1988 r. i był to stan, który rolnictwo indywidualne osiągnęło już w 1964 r. Najwyższy stan pogłowia bydła osiągnięty został w 1975 r., 10 378 tys. sztuk i od tego czasu pogłowie bydła powoli malało. Zmalało natomiast o 1 157 tys., do 4 183 tys. sztuk pogłowie krów. Stan ten osiągnięto już w 1949 r.

Najwyższy stan pogłowia krów, 5 437 tys. sztuk, osiągnięto w 1975 r. i od tego czasu systematycznie malało, rosła zaś, chociaż bardzo powoli, mleczność krów.

Jeszcze bardziej zróżnicowane zmiany nastąpiły w pogłowie trzody chlewnej. Wprawdzie w latach 1960–1988 pogłowie trzody chlewnej wzrosło o 2 699 tys. do 13 984 tys. sztuk w 1988 r., lecz stan ten osiągnięto już w 1971 r. W latach 1971–1974 nastąpił skokowy wzrost pogłowia trzody chlewnej do 17 992 tys. sztuk, lecz począwszy od 1975 r. pogłowie trzody chlewnej bardzo szybko malało do 11 165 tys. sztuk w 1983 r., by następnie ponownie powoli rosnąć. Tak więc w latach 1974–1983 pogłowie trzody chlewnej zmalało o prawie 7 mln sztuk, a w 1988 r. było nadal niższe o ponad 4 mln sztuk w stosunku do stanu najwyższego w 1974 r.

Również pogłowie owiec w latach 1960–1988 zmalało o 340 tys. do 2 889 tys. sztuk w 1988 r., to jest do stanu z 1953 r. Najwyższy poziom osiągnięto w 1957 r., 3 535 tys. sztuk i od tego czasu pogłowie owiec stopniowo malało do 2 264 tys. sztuk w 1974 r., aby w latach następnych ponownie wzrosnąć.

W wyniku zróżnicowanych zmian, zachodzących w chowie zwierząt gospodarskich, następowały również w latach 1960–1988 zmiany w produkcji zwierzęcej: wzrost w latach 1960–1968, zahamowanie i spadek w 1970 r., dynamiczny wzrost w latach 1971–1974, zahamowanie i regres w latach 1976–1977, ponowny wzrost w 1978 r. i ponowny regres w latach 1979–1983 oraz ponowny wzrost po 1984 r.

Zróżnicowane zmiany następowały również w produkcji mleka. W latach 1960–1988 produkcja mleka wzrosła wprawdzie o ponad 2,1 mld do 12,8 mld litrów w 1988 r., lecz była to wielkość, którą osiągnięto już w 1964 r. (12,9 mld litrów). Najwyższą produkcję mleka w rolnictwie indywidualnym osiągnięto w 1977 r., 14,1 mld i od tego czasu następował powolny spadek, spowodowany zmniejszeniem się pogłowia krów, mimo powolnego wzrostu mleczności, który nie rekompensował jednak zmniejszenia się pogłowia.

Zróżnicowane zmiany następowały w produkcji globalnej i towarowej rolnictwa, wzrost, zahamowanie i spadek w okresie regresu w rolnictwie i ponowny, powolny wzrost, który nie osiągnął jednak stanu z lat najlepszych.

Również zróżnicowane zmiany następowały w produktywności ziemi, pracy i poziomie produkcji towarowej, chociaż były one nieco mniejsze, gdyż malała również powierzchnia użytków rolnych i liczba ludności zatrudnionej w rolnictwie.

W latach 1960–1988 produktywność ziemi w rolnictwie indywidualnym wzrosła o 45%, z 39,0 JU w 1960 r. do 57,2 JU w 1988 r., chociaż w 1978 r. była już wyższa, 58,3 JU/ha UR, aby następnie ponownie powoli rosnąć. W poszczególnych regionach kraju i województwach wzrost produktywności ziemi był bardzo różny, od nieznacznego na terenie Karpat, np. w woj. krośnieńskim wzrost zaledwie o 12%, z 46,7 do 52,5 JU, aż po znaczny na terenach północno-wschodniej Polski, np. w woj. łódzkiej o 50%, z 32,2 do 53,5 JU i bardzo znaczny na terenach Wielkopolski, Pomorza i Dolnego Śląska, np. w woj. poznańskim o 65%, z 45,1 do 74,1 JU, lub w woj. leszczyńskim z 52,5 do 81,7 JU/ha UR. Na terenach wielu województw najwyższą produktywność ziemi osiągnięto w 1978 r., a następnie nastąpił znaczny spadek, np. w woj. szczecińskim spadek o prawie 15%, by po 1984 r. ponownie rosnąć. Tym

niemniej w 1988 r. produktywność ziemi w wielu województwach była niższa niż w 1978 r., np. produktywność ziemi w 1978 r. i 1988 r. wynosiła:

- woj. chełmskie – 57,4 JU i 54,8 JU/ha UR,
- woj. lubelskie – 71,8 JU i 68,0 JU/ha UR,
- woj. siedleckie – 61,1 JU i 55,4 JU/ha UR,
- woj. elbląskie – 62,2 JU i 59,8 JU/ha UR,
- woj. szczecińskie – 73,1 JU i 66,3 JU/ha UR,
- woj. wrocławskie – 73,1 JU i 67,1 JU/ha UR.

Natomiast na terenach innych województw w latach 1979–1983 nie nastąpił spadek produktywności ziemi lub był bardzo niewielki i ostatecznie w 1988 r. był on wyższy niż w 1978 r., np.

- woj. ostrołęckie – 48,7 JU i 49,7 JU/ha UR,
- woj. tarnobrzeskie – 69,2 JU i 70,6 JU/ha UR,
- woj. leszczyńskie – 78,4 JU i 81,7 JU/ha UR.

Znaczny był natomiast w latach 1960–1988 wzrost, o ponad 100% produktywności pracy, z 97,0 JU na zatrudnionego w rolnictwie w 1960 r. do 201,1 JU w 1988 r. W poszczególnych regionach i województwach był on bardzo zróżnicowany, niższy na terenach południowej i środkowej Polski, np. w woj. nowosądeckim wzrost o niecałe 95% (z 56,5 JU do 111,2 JU), po bardzo wysoki na terenach Wielkopolski i Pomorza, np. w woj. koszalińskim o prawie 190% (z 116,9 do 325,9 JU). Tak znaczne różnice we wzroście produktywności pracy były wynikiem różnic we wzroście produkcji globalnej rolnictwa i spadku liczby ludności zatrudnionej w rolnictwie, w wyniku migracji ludności z rolnictwa do innych działów gospodarki w latach 1960–1988. W 1988 r. produktywność pracy była tylko nieznacznie niższa niż w 1978 r. (201,7 JU).

Spadek produktywności pracy w okresie regresu był bardzo różny w poszczególnych województwach, a na terenach wielu z nich w 1988 r. była ona znacznie niższa niż w 1978 r. I tak produktywność pracy w 1978 r. i 1988 r. wynosiła:

- woj. siedleckie – 195,1 JU i 171,7 JU,
- woj. wrocławskie – 260,6 JU i 257,8 JU,
- woj. olsztyńskie – 297,2 JU i 287,8 JU itp.,

podczas gdy na terenach większości województw w 1988 r. produktywność pracy była nieco lub znacznie wyższa niż w 1978 r., np.

- woj. szczecińskie – 282,3 JU i 298,3 JU,
- woj. nowosądeckie – 104,9 JU i 111,2 JU,
- woj. suwalskie – 236,4 JU i 256,9 JU,
- woj. poznańskie – 304,5 JU i 333,4 JU itp.

Znacznie wyższy niż produktywność ziemi był wzrost poziomu produkcji towarowej rolnictwa. Był on wynikiem wzrostu stopnia towarowości rolnictwa. W latach 1960–1988 poziom produkcji towarowej wzrósł o prawie 80%, z 15,8 do 28,8 JU/ha UR w 1988 r. i był tylko nieznacznie niższy niż w 1978 r. (29,2 JU/ha UR), chociaż w latach regresu zmalał do 26,8 JU w 1983 r. W poszczególnych regionach, a zwłaszcza województwach wzrost poziomu produkcji towarowej był bardzo zróżnicowany, od nieznacznego na terenach południowej i środkowej Polski, np. w woj. krośnieńskim wzrost o niecałe 5%, (z 13,9 do 14,5 JU/ha UR) po bardzo znaczny na terenach zachodniej, północnej oraz środkowo-zachodniej i północno-wschodniej Polski, np. w woj. ciechanowskim

o ponad 100%, (z 13,2 do 26,8 JU/ha UR). Nadal na znacznych obszarach kraju, szczególnie południowej i środkowej Polski poziom produkcji towarowej w 1988 r. był niższy niż w 1978 r. i wynosił, np.

- woj. bielskie – 15,3 JU i 14,7 JU/ha UR,
- woj. chełmskie – 20,7 JU i 18,9 JU/ha UR,
- woj. kieleckie – 17,4 JU i 16,9 JU/ha UR,
- woj. siedleckie – 24,9 JU i 20,3 JU/ha UR.

Natomiast na terenach zachodniej, północnej i środkowo-zachodniej Polski, mimo spadku w latach 1979 – 1983, poziom produkcji towarowej w 1988 r. był już prawie taki sam, bądź nawet nieco wyższy, np.

- woj. ciechanowskie – 19,2 JU i 20,8 JU/ha UR,
- woj. kaliskie – 32,1 JU i 33,2 JU/ha UR,
- woj. olsztyńskie – 24,1 JU i 24,7 JU/ha UR,
- woj. śląskie – 24,5 JU i 25,2 JU/ha UR.

W sumie w latach 1960 – 1988 nastąpiły znaczne i zróżnicowane regionalnie zmiany struktury rolnictwa indywidualnego. Generalnie rzecz ujmując, następowało przechodzenie od rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, do rolnictwa półtowarowego, mieszanego – typ Tmm, a następnie do rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego, typ Mmm. Nastąpiła więc ekspansja rolnictwa rynkowego z terenów Wielkopolski na tereny zachodniej, północnej, środkowo-zachodniej i północno-wschodniej Polski. Proces ten, jak już wcześniej wykazano, nie był ciągły, zwłaszcza po 1975 r. i 1978 r., występowały znaczne wahania i zahamowania, niejednokrotnie powrót do wcześniej występujących typów, a ponowna kontynuacja procesu następowała po 1984 r. Najbardziej stabilny okazał się typ Tmk, reprezentujący rolnictwo tradycyjne, produktywnie, półtowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej, który przez cały czas dominował lub przeważał na terenach południowej, a częściowo również środkowej Polski, reprezentując specyficzne rolnictwo drobnoskalowe, o wysokich nakładach pracy żywej (ludzi i zwierząt), wysokiej produktywności ziemi, lecz niskiej produktywności pracy, niskim poziomie produkcji towarowej.

W wyniku regresu na terenach wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych i terenach uprzemysławianych środkowej i południowej Polski nastąpiła ekspansja rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo, reprezentującego gospodarke ludności dwuzawodowej, gdzie produkcja rolna przeznaczona jest w wysokim stopniu na zaspokojenie potrzeb właścicieli, a jedynie niewielkie nadwyżki przeznaczone są na rynek.

W ujęciu regionalnym zachodzące zmiany były bardziej złożone, wielokierunkowe i dokonywały się w różnym czasie. W trakcie zachodzących przemian pojawiały się nowe typy wcześniej nie występujące, reprezentujące wynik postępującej intensyfikacji i specjalizacji rolnictwa.

Dynamiczny rozwój rolnictwa nastąpił na terenach Wielkopolski, Pomorza, Dolnego Śląska i Dolnego Powiśla. Efektem tego było przechodzenie od rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb i rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm, do rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm. W poszczególnych województwach tempo zachodzących zmian było bardzo różne, szybsze lub

- wolniejsze. Proces zachodzących zmian dokonywał się następująco (ryc. 30):
- woj. leszczyńskie – Tmm_2 - Mmm_2 , Tmm_1 - Mmm_3 , Mmm_4 . . . Mmm_4 ;
 - woj. poznańskie – Tmm_2 - Mmg_1 - Mmm_1 , Tmm_1 - Mmg_1 - Mmm_2 ,
 Mmm_4 . . . Mmm_4 ;
 - woj. wrocławskie – Tmb_2 - Tmm_2 , Tmm_2 - Mmm_2 , Mmm_4 Mmm_4 ;
 - woj. szczecińskie – Tmb_1 - Tmm_2 - Mmg_1 , Tmm_2 - Mmm_2 , Mmm_4
 Mmm_4 ;
 - woj. koszalińskie – Tmb_2 - Tmm_1 - Mmg_1 , Tmm_2 - Mmg_1 - Mmm_1 , Mmm_4
. . . Mmm_4 ;
 Mmm_3 - Mmw_1 , Mmm_3 - Mmw_1 ;
 - woj. gdańskie – Tmb_2 - Tmm_1 - Mmg_1 , Tmm_1 - Mmg_1 - Mmm_2 , Tmm_2 -
- Mmm_2 ;
 Mmm_4 , Mmm_4 , Mmm_3 - Mmw_1 , Mmm_3 - Mmw_1 .

Znaczny rozwój nastąpił na terenach środkowo-zachodniej Polski, gdzie w latach 1960–1988 nastąpiło przejście od przewagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb , do przewagi rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm , a następnie do przewagi i dominacji rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm . W poszczególnych województwach proces ten dokonywał się szybciej lub wolniej, w różnym czasie, a niejednokrotnie, zwłaszcza po 1975 r., w wyniku regresu następował powrót do wcześniej występujących typów rolnictwa, a po jego zahamowaniu ponowny rozwój, np.

- woj. ciechanowskie – Tmb_3 - Tmm_1 , Tmb_1 - Tmm_2 - Mmg_1 , Tmm_1 -
- Mmm_3 , Tmm_2 - Mmm_2 , Tmm_2 - Mmm_2 , Mmg_2 -
- Mmm_2 , Mmm_4 ;
- woj. wrocławskie – Tmb_2 - Tmm_2 , Tmm_3 - Mmm_1 , Tmm_1 - Mmm_3 ,
 Tmm_2 - Mmm_2 , Tmm_2 - Mmm_2 , Tmm_2 - Mmm_2 ,
 Mmm_4 ;
- woj. bydgoskie – Tmb_1 - Tmm_2 - Mmg_1 , Tmm_3 - Mmm_1 , Tmm_3 -
- Mmm_1 , Mmm_4 Mmm_4 ;
- woj. konińskie – Tmb_2 - Tmm_1 - Mmg_1 , Tmb_1 - Tmm_2 - Mmg_1 ,
 Tmm_2 - Mmm_2 Tmm_2 - Mmm_2 , Mmm_4 ;
- woj. olsztyńskie – Tmb_3 - Tmm_1 , Tmb_1 - Tmm_2 - Mmg_1 , Tmm_1 -
- Mmm_3 , Mmm_4 Mmm_4 , Mmm_3 - Mmw_1 .

Na terenach północno-wschodniej Polski zachodzące przemiany dokonywały się bardzo powoli, lecz w sumie rozwój był bardzo duży, powolne przechodzenie od dominacji rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb do rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego, mieszanego – typ Tmm , a następnie rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Mmg i do rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm . W poszczególnych województwach proces ten dokonywał się w bardzo różny sposób, ulegając często zahamowaniu, np.

- woj. białostockie – Tmb_4 , Tmb_3 - Tmm_1 , Tmb_3 - Tmm_1 , Tmb_2 - Mmm_2 ,
 Tmb_2 - Mmg_1 - Mmm_1 , Tmb_2 - Mmg_1 - Mmm_1 ,
 Mmg_2 - Mmm_2 ;
- woj. suwalskie – Tmb_4 , Tmb_3 - Mmg_1 , Tmb_2 - Mmm_2 , Tmm_1 - Mmm_3 ,
- Mmm_3 , Mmg_2 - Mmm_2 , Mmm_3 - Mmw_1 , Mmm_3 -
- Mmw_1 ;

1960

1970

1975

1978

1983

1985

1988

Chełm

Białystok

Suwałki

Biała
Podlaska

Łomża

Ciachanów

Olsztyn

Ostrołęka

Łódź

Włocławek

Legnica

Wrocław

Kielce

Siedlce

Radom

Tarnobrzeg

Przemysł

Zielona Góra

Sieradz

Jelenia Góra

Wałbrzych

Opole

Zamość

Krosno

Nowy Sącz

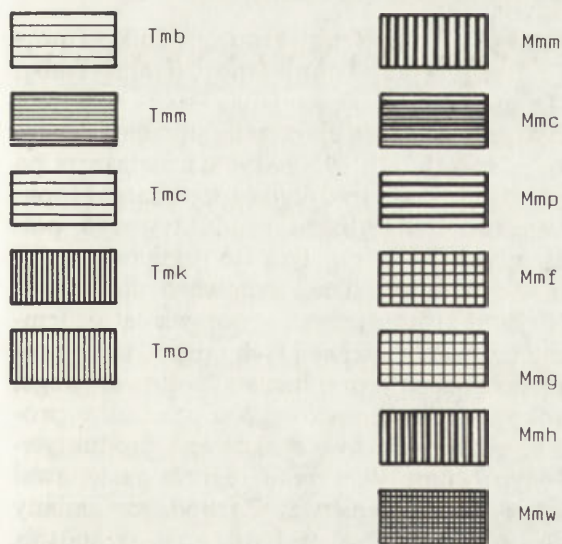
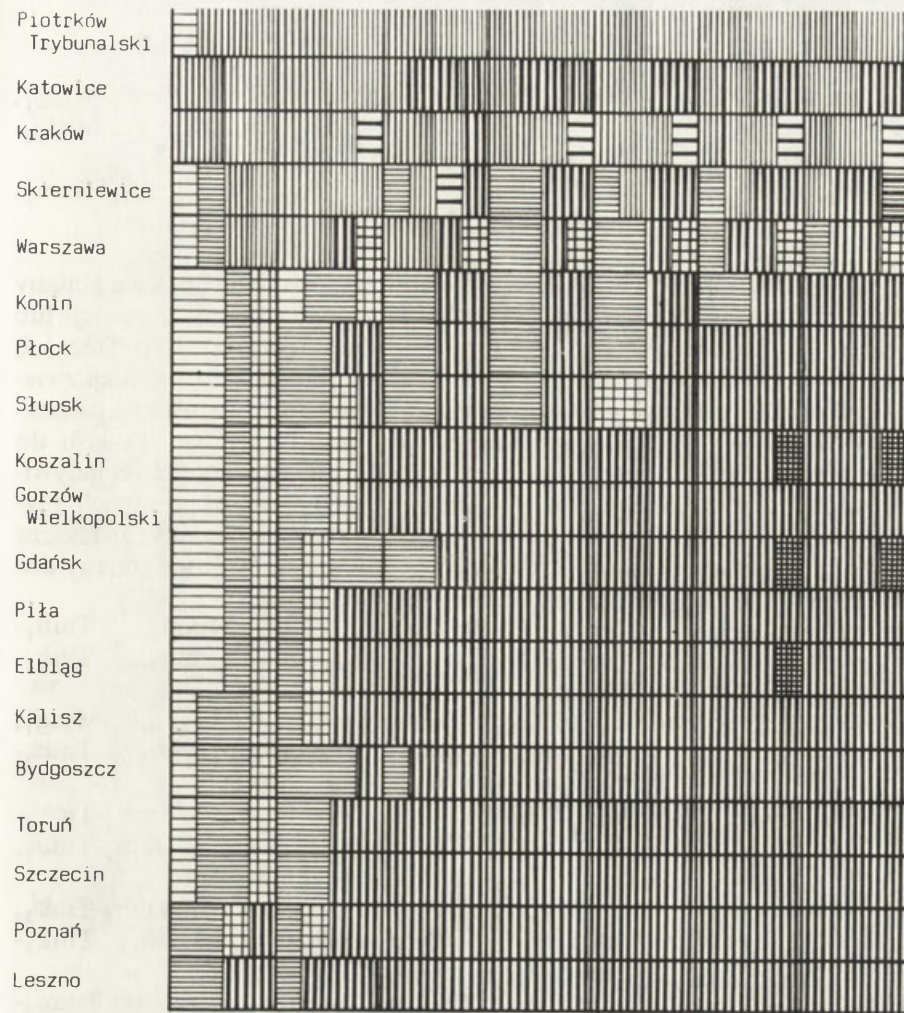
Rzeszów

Bielsko

Tarnów

Lublin

Częstochowa

Ryc. 30. Typy rolnictwa indywidualnego w latach 1960–1988

Types of individual farming in the years 1960–1988

- woj. ostrołęckie – Tmb₃-Tmk₁, Tmb₃-Mmg₁, Tmb₁-Tmk₂-Mmg₁,
Tmb₁-Tmk₁-Mmg₂, Tmb₁-Tmk₁-Mmg₂, Mmg₂-
-Mmm₂;
- woj. białkopodlaskie – Tmb₃-Tmm₁, Tmb₃-Tmm₁, Tmb₁-Tmk₁-Mmm₂,
Tmb₂-Mmg₁-Mmm₁, Tmb₂-Mmg₁-Mmm₁,
Mmg₂-Mmm₂.

Na terenach środkowo-wschodniej i wschodniej Polski zachodzące zmiany były bardziej złożone. Następowoło powolne przechodzenie od dominacji lub przewagi rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb lub przewagi rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej typ Tmk do rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego typ Mmm. W okresie regresu, niejednokrotnie następował powrót do wcześniej występujących typów rolnictwa. Na terenach tych rolnictwo indywidualne było bardzo zróżnicowane i znajdowało się na różnych etapach rozwoju, stąd też najbardziej podatne było na dokonujące się zmiany, zwłaszcza załamanie i regres. W poszczególnych województwach zachodzące zmiany dokonywały się w różnym czasie i w bardzo różny sposób, np.

- woj. chełmskie – Tmb₄, Tmb₂-Tmk₂, Tmb₂-Mmm₂, Tmb₁-
-Tmm₁-Mmm₂, Tmb₁-Tmm₁-Mmm₂, Tmb₂-
-Mmm₂;
- woj. siedleckie – Tmb₂-Tmk₂, Tmb₂-Tmk₂, Tmb₁-Tmk₂-Mmg₁,
Tmk₂-Mmg₁-Mmm₁, Tmk₂-Tmo₁-Mmg₁, Tmk₂-
-Tmo₁-Mmd₁, Tmk₂-Tmo₁-Mmg₁;
- woj. radomskie – Tmb₂-Tmk₂, Tmb₂-Tmk₁-Tmo₁, Tmb₁-Tmk₂-
-Tmo₁, Tmb₂-Tmm₁-Tmo₁, Tmb₂-Tmm₁-Tmo₁,
Tmb₁-Tmk₁-Tmo₂, Tmb₁-Tmm₁-Tmo₂;
- woj. lubelskie – Tmb₁-Tmk₂-Tmo₁, Tmb₁-Tmk₃, Tmb₁-Tmk₃,
Tmk₂-Mmh₂, Tmb₁-Tmk₁-Tmo₁-Mmh₁, Tmk₁-
-Tmo₁-Mmm₂, Tmk₁-Tmo₁-Mmm₂;
- woj. zamojskie – Tmb₁-Tmm₂-Tmc₁, Tmm₂-Mmm₂ Tmm₂-
-Mmm₂;
- woj. tarnobrzeskie – Tmb₂-Tmk₂, Tmb₁-Tmk₂-Tmo₁, Tmk₂-Tmo₁-
-Mmp₁, Tmk₄, Tmb₂-Tmm₁-Tmo₁, Tmm₂-Tmo₂,
Tmb₁-Tmm₁-Tmo₂.

Tereny wokół aglomeracji miejsko-przemysłowych i tereny uprzemysławiane środkowej i południowej Polski, gdzie w latach 1960 – 1988, a zwłaszcza po 1978 r., następowało przechodzenie od rolnictwa tradycyjnego, półsamozaopatrzeniowego – typ Tmb, bądź rolnictwa tradycyjnego, produktywnego, półtowarowego o przewadze produkcji zwierzęcej – typ Tmk do rolnictwa tradycyjnego, wtórnie samozaopatrzeniowego – typ Tmo, typowego dla gospodarstw ludności dwuzawodowej. Niejednokrotnie jednak w połowie lat siedemdziesiątych, w wyniku wzrostu zainteresowań właścicieli tych gospodarstw produkcją towarową, następowało przechodzenie do rolnictwa półtowarowego, mieszanego – typ Tmm, bądź rynkowego, półtowarowego o przewadze produkcji roślinnej – typ Mmp, bądź nawet do rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszanego – typ Mmm. W wyniku regresu następował powrót do wcześniej występujących typów rolnictwa. Zachodzące zmiany w poszczególnych województwach dokonywały się w bardzo różny sposób, lecz było to najbardziej zróżnicowane rolnictwo, na bardzo różnych etapach

rozwoju. Duży wpływ miał również sąsiedni rynek zbytu oraz zakłady przetwórcze przemysłu rolno-spożywczego i ośrodki przemysłowe, np.:

- woj. piotrkowskie — $Tmb_1-Tmk_2-Tmo_1$, Tmk_2-Tmo_2 . . . Tmk_2-Tmo_2 ;
 woj. kieleckie — Tmb_2-Tmk_2 , Tmb_2-Tmk_2 , Tmk_4 , Tmk_4 , Tmb_2-Tmk_2 , $Tmb_2-Tmk_1-Tmo_1$, $Tmb_1-Tmm_1-Tmo_2$;
 woj. katowickie — Tmk_2-Tmo_2 , Tmk_2-Tmo_2 , $Tmk_1-Mmh_1-Mmm_2$, $Tmk_1-Mmh_1-Mmm_2$, $Tmk_1-Tmo_1-Mmm_2$, $Tmk_1-Tmo_1-Mmh_2$, Tmo_2-Mmm_2 ;
 woj. krakowskie — Tmk_2-Tmo_2 , $Tmk_2-Tmo_1-Mmp_1$, Tmk_2 , Tmo_1-Mmp_1 , $Tmk_1-Tmo_2-Mmp_1$ $Tmk_1-Tmo_2-Mmp_1$;
 woj. łódzkie — Tmb_2-Tmm_2 , Tmb_2-Tmm_2 , $Tmk_1-Tmo_2-Mmp_1$, $Tmo_2-Mmp_1-Mmm_1$, Tmo_2-Tmo_2 Tmk_2-Tmo_2 ;
 woj. skierniewickie — $Tmb_1-Tmm_1-Tmk_1-Tmo_1$, Tmk_2-Tmo_2 , $Tmk_1-Tmo_1-Mmp_1-Mmm_1$, Tmm_2-Mmm_2 , $Tmm_1-Tmo_1-Mmm_2$, $Tmm_1-Tmo_2-Mmm_2$, $Tmo_1-Mmc_1-Mmm_2$.

Na terenie województwa warszawskiego zachodzące przemiany dokonały się stosunkowo szybko. Nastąpiło przejście od rolnictwa tradycyjnego, półtowarowego do rolnictwa rynkowego, produktywnego, towarowego, mieszane-go — typ Mmm i rolnictwa kapitałochłonnego, towarowego o przewadze produkcji roślinnej, typowego dla strefy podmiejskiej specjalizującego się w produkcji warzyw i owoców. W produkcji tej rolnictwo strefy podmiejskiej Warszawy miało już długoletnią tradycję, stąd też uwidoczniła się ona stosunkowo wcześniej w wyspecjalizowanych typach rolnictwa. Zachodzące przemiany przebiegały następująco:

- woj. warszawskie — $Tmb_1-Tmm_1-Tmk_1-Tmo_1$, $Tmm_2-Mmm_1-Mmf_1$ $Tmm_2-Mmm_1-Mmf_1$, $Tmm_1-Mmm_2-Mmf_1$, $Tmm_1-Mmm_2-Mmf_1$.

Jedynie na terenach południowej Polski (woj. karpackie i podkarpackie) w strukturze rolnictwa i typach rolnictwa indywidualnego zmiany były niewielkie. Przez cały czas dominowało lub przeważało rolnictwo tradycyjne, produktywne, półtowarowe o przewadze produkcji zwierzęcej — typ Tmk, a zachodzące zmiany, chociaż niewielkie, ukazywały przechodzenie bądź do rolnictwa wyspecjalizowanego — typ Mmp, bądź do rolnictwa rynkowego — typy Mmh i Mmm, np.

- woj. krośnieńskie — Tmk_4 Tmk_4 ;
 woj. przemyskie — Tmb_2-Tmk_2 , Tmk_4 , Tmk_3-Mmp_1 , Tmk_3-Mmp_1 , $Tmk_2-Mmp_1-Mmh_1$, $Tmb_1-Tmk_2-Tmo_1$, Tmk_2-Mmh_2 ;
 woj. bielskie — Tmk_4 Tmk_4 , Tmk_2-Tmo_2 , Tmk_3-Mmh_1 , $Tmk_2-Mmh_1-Mmm_1$.

Zaprezentowane przemiany struktury przestrzennej i typów rolnictwa indywidualnego w latach 1960–1988 ukazuje, jak długą i skomplikowaną drogę przebyło ono w tym czasie. Uzyskany obraz jest rzecz jasna zgeneralizowany, ukazuje jednak kierunki zachodzących zmian. Faktyczne zróżnicowanie przestrzenne typów rolnictwa indywidualnego uzyskać można poprzez badania w skali gmin.

LITERATURA

- Biegajło W., 1957, *Szachownica gruntów i gospodarka trójpolowa na terenie województwa białostockiego*, Przegł. Geogr., 29, 3, 533–560.
- 1973, *Typologia rolnictwa na przykładzie województwa białostockiego*, Prace Geogr., 101, 163.
- Czerniewski K., 1966, *Zakres i drogi rejonizacji rolnictwa*, Zagadnienia Ekon. Roln., 4, 3–14.
- Czyż T., 1970, *Zastosowanie metody czynnikowej w badaniach przestrzenno-ekonomicznych*, Przegł. Geogr., 12, 3, 464–467.
- Dramowicz E., 1979, *Przestrzenne zróżnicowanie państwowej gospodarki rolnej w Polsce*, Warszawa, 188 (m-pis).
- Dziedzic F., 1963, *Regiony ekonomiczno-rolnicze w Polsce*, Bibl. Puławska, 47.
- Ernst J., 1938, *Niektóre zagadnienia z geografii rolniczej Podola*, Przegł. Geogr., 19, Lwów, 62.
- Fierich J., 1957, *Próba zastosowania metod taksonomicznych do rejonizacji systemów rolniczych w woj. krakowskim*, Myśl Gosp., 1, 73–100.
- Fleszar M., 1966, *Rolnictwo*, [w:] *Geografia Ekonomiczna Polski*, Warszawa, 294.
- Gałczyńska B., 1982, *Struktura przestrzenna rolnictwa Bułgarii*, Warszawa, 175, (m-pis).
- Grochowski Z., (red.), 1976, *Rolnictwo polskie w latach 1971–1975, aktualne problemy jego rozwoju*, Inst. Ekon. Roln., 285.
- Kopeć B., 1966, *Metody badań przestrzennych rolnictwa w skali makro-, mezo- i mikroskalowej*, Biuletyn KPZK PAN, 42, 13–98.
- Kosiński L., 1960, *Pochodzenie terytorialne ludności ziem zachodnich w 1950 r.*, Dok. Geogr., 2, 34.
- Kostrowicki J., 1969, *Typologia rolnictwa. Założenia, kryteria, metody*, Przegł. Geogr., 41, 4, 599–621.
- 1970, *Types of agriculture in Poland. A preliminary attempt at a typological classification*, Geogr. Polon., 19, 99–110.
- 1974, *The typology of world agriculture. Principles, method and model types* (m-pis powielony), 74.
- 1984, *Types of agriculture in Europe. A preliminary outline*, Geogr. Polon., 50, 131–149.
- Kostrowicki J., Szczęsny R., 1975, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa w Polsce w latach 1960–1970*, Biuletyn KPZK PAN, 87, 97–128.
- 1978, *Typy rolnictwa*, [w:] *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski 1950–1970*, Pr. Geogr., 127, 427–486.
- Laskowski L., 1964, *Zarys regionalizacji rolnictwa na Pomorzu szczecińskim*, Szczecin, 109.
- Manteuffel R., 1964, *Przyczynek w sprawie określania kierunków produkcyjnych oraz systemów i typów gospodarczych*, Roczn. Nauk Roln., G, 77, 3, 567–587.
- 1981, *Gospodarka żywnościowa*, [w:] *Polska 2000*, 48–61 (m-pis powielony).
- Majewski K., 1962, *Próba zastosowania metod taksonomicznych do badania nad rozmieszczeniem systemów rolniczych w woj. olsztyńskim*, Zeszyty Nauk., Wyższa Szk. Roln. w Olsztynie, 13, 4, 207.
- Olszewski T., 1985, *Geografia rolnictwa Polski*, Warszawa, 300.
- Spaliński L., 1987, *Równość, czyli jedno rolnictwo*, Przegł. Tygod., 18.
- Stola W., 1970, *Próba typologii rolnictwa Poniżnia*, Pr. Geogr., 81, 147.
- 1977, *Próba zastosowania metod typologicznych do badań porównawczych rolnictwa Belgii i Polski*, Przegł. Geogr., 49, 4, 557–571.
- Stola W., Szczęsny R., 1982, *Geografia rolnictwa Polski*, Warszawa, 157.
- Szczęsny R., 1978, *Organizacja przestrzenna rolnictwa indywidualnego w Polsce w latach 1970–1976*, Warszawa (m-pis), 108.

- 1983, *Changing in the spatial structure of Polish agriculture in the 1970*, [w:] *Agricultural Transformation of Rural Areas*, Lubljana, 151–160.
- 1987, *Typy rolnictwa indywidualnego w Polsce w latach 1960–1983*, *Przeł. Geogr.*, 59, 4, 511–126.
- 1988a, *Rolnictwo Polski w latach 1945–1985. Zarys rozwoju i próba syntezy*, [w:] *Geograficzne problemy rolnictwa w Polsce*, Inst. Zach., Poznań, 69–80.
- 1988b, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski w latach 1970–1980*, Ossolineum, Wrocław, 170.
- 1989a, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa polskiego w latach 1960–1986*, [w:] *Badania syntetyczne w geografii rolnictwa*, ZGRiOW, Warszawa, 2, 47–62.
- 1989b, *Zmiany w przestrzennej strukturze produkcji rolnej w latach 1927–1938* (m-pis w Arch. Probl. CPBP 03.12.), 43.

Tomczak F., 1969, *Rolnictwo Polski Ludowej*, Warszawa, 538.

Urban M., 1960, *Metody typizacji gospodarstw rolnych*, *Zeszyty Nauk Wyższej Szk. Roln.*, 35, 119–141, Wrocław.

Wojtaszek Z., 1956, *Kryteria i mierniki klasyfikacji gospodarstw indywidualnych według kierunków i stopnia wielostronności produkcji*, *Roczn. Nauk Roln.*, 78, G, 1, 69–80.

Zegar M., 1980, *Zaopatrzenie rolnictwa w środki produkcji w latach siedemdziesiątych*, *Wieś Współczesna*, 12, 18–31.

Załącznik 1

CECHY DIAGNOSTYCZNE ROLNICTWA

I. Cechy społeczne

1. Udział procentowy użytkowników rolnych będących we władaniu tradycyjnych wspólnot plemiennych lub wiejskich w ogólnej powierzchni użytków rolnych.
2. Udział procentowy użytków rolnych, użytkowanych na zasadzie tradycyjnych form dzierżawy ziemi, za odrobek, na zasadzie połownictwa lub innych form powiązań feudalnych lub półfeudalnych w ogólnej powierzchni użytków rolnych, niezależnie od form własności ziemi (jednak bez dzierżawy za określony z góry czynsz płatny w pieniądzu lub w naturze).
3. Udział procentowy użytków rolnych będących własnością prywatną, indywidualną, grupową lub zbiorową spółek lub towarzystw w ogólnej powierzchni użytków rolnych, niezależnie od formy władania ziemią.
4. Udział procentowy użytków rolnych będących w użytkowaniu spółdzielni produkcyjnych lub gospodarstw państwowych, niezależnie od form władania ziemią.
5. Rozmiary gospodarstw rolnych mierzone liczbą zatrudnionych w rolnictwie na 1 gospodarstwo rolne.
6. Rozmiary gospodarstw rolnych mierzone powierzchnią użytków rolnych przypadających na 1 gospodarstwo.
7. Rozmiary gospodarstw rolnych mierzone wielkością rolniczej produkcji globalnej wytworzonej przez jedno gospodarstwo w jednostkach umownych.

II. Cechy organizacyjno-techniczne

8. Nakłady siły roboczej mierzone liczbą osób zatrudnionych w rolnictwie na 100 ha użytków rolnych.
9. Nakłady żywej siły pociągowej mierzone liczbą umownych jednostek pociągowych na 100 ha gruntów uprawnych.
10. Nakłady mechanicznej siły pociągowej mierzone siłą mechaniczną (HP) traktorów i innych maszyn samobieżnych, na 100 ha gruntów uprawnych.
11. Nawożenie mineralne mierzone ilością nawozów mineralnych w kg czystego składnika (NPK), wysiewanych na 1 ha gruntów uprawnych.
12. Nawodnienie mierzone udziałem procentowym powierzchni gruntów nawadnianych w stosunku do powierzchni gruntów uprawnych.
13. Intensywność użytkowania gruntów ornych mierzona stosunkiem powierzchni zbiorów do powierzchni gruntów ornych (wraz z ugorami i odłogami).
14. Pogłowie zwierząt hodowlanych w sztukach dużych (SD) na 100 ha użytków rolnych.

III. Cechy produkcyjne

15. Produktyność ziemi mierzona wielkością produkcji globalnej w jednostkach umownych (JU) z 1 ha użytków rolnych.
16. Produktyność gruntów uprawnych w jednostkach umownych, uzyskiwana z 1 ha gruntów w danym roku uprawianych (bez gruntów nie uprawianych, odłogów i ugorów).
17. Produktyność pracy mierzona wielkością produkcji globalnej w jednostkach umownych, przypadająca na 1 zatrudnionego w rolnictwie.
18. Wielkość rolniczej produkcji towarowej w jednostkach umownych, przypadająca na 1 zatrudnionego w rolnictwie.
19. Stopień towarowości rolnictwa mierzony udziałem procentowym produkcji towarowej w produkcji globalnej.
20. Wielkość produkcji towarowej rolnictwa w jednostkach umownych, przypadająca na 1 ha użytków rolnych.

21. Stopień specjalizacji, rozumiany jako stopień koncentracji rolniczej produkcji towarowej na określonej liczbie produktów.

IV. Cechy strukturalne

22. Udział procentowy powierzchni upraw trwałych i półtrwałych w powierzchni użytków rolnych.
23. Udział procentowy powierzchni trwałych użytków zielonych (w tym też wieloletnich łąk i pastwisk w ramach systemu polowo-łąkowego, a także ugorów, o ile są użytkowane jako pastwiska) w stosunku do powierzchni użytków rolnych.
24. Udział procentowy powierzchni pod roślinami żywieniowymi (rośliny uprawne służące lub mogące służyć wyżywieniu człowieka bezpośrednio lub pośrednio, bez poważniejszej przeróbki przemysłowej, np. zboża, rośliny korzeniowe, bulwiaste, warzywa, drzewa i krzewy owocowe) w powierzchni użytków rolnych.
25. Ogólny kierunek produkcji mierzony udziałem produkcji zwierzęcej w stosunku do całości rolniczej produkcji globalnej.
26. Ogólne nastawienie towarowe mierzone udziałem produkcji zwierzęcej w stosunku do całości produkcji towarowej.
27. Udział procentowy roślin przemysłowych (użytkowanych wyłącznie lub głównie po głębokiej przeróbce przemysłowej) w produkcji globalnej rolnictwa.

STRUCTURAL TRANSFORMATION OF THE SPATIAL STRUCTURE OF INDIVIDUAL FARMING IN POLAND, 1938 – 1988 AN ATTEMPT AT MAKING A SYNTHESIS

Summary

The article represents an attempt at making the synthesis of change in the spatial structure of individual farming in Poland in the years 1938 – 1988, in terms of the types of agriculture.

The type of agriculture synthesizes the attributes which characterize agriculture as a complex structure of production, formed in specific environmental and social conditions. The type of agriculture defines mutual relationships between all the intrinsic attributes of agriculture, including its social and ownership patterns, organizational and technical characteristics as well as its production and structural features. The analysis of external factors, both of natural and non-natural character, helps to explain it why a particular type came into existence in a definite place and time. Various patterns of individual farming practised in Poland in different areas and periods between 1938 and 1988 display more or less close similarity to the following agricultural patterns: traditional current fallow crop agriculture – type Etm, semi-subsistence agriculture – type Tmb, secondarily semi-subsistence agriculture – type Tmo, traditional, semi-commercial, mixed agriculture – type Tmm, semi-subsistence agriculture with crop growing prevalent – type Tmc and semi-commercial agriculture with livestock breeding prevalent – type Tmk. Other recorded patterns can be associated with market oriented, mixed agriculture – type Mmm, market oriented agriculture with crop growing prevalent – types Mmc, Mmp, Mmf and market oriented agriculture with livestock breeding prevalent – types Mmg, Mmw, Mmh. Various combinations of those types produced a specially differentiated and changing pattern of agricultural development.

Certain types of agriculture gradually disappeared giving way to other types, the subsequent expansion of which was rapid.

In 1938, traditional, little intensive, little commercialized, semi-subsistence agriculture – type Tmb was prevalent in a large part of the country. Also, the ratio of traditional, semi-commercial, mixed – agriculture – type Tmm, practised in central and western Poland, was high, just as the ratio of traditional, semi-commercial agriculture with livestock breeding prevalent – type Tmk, practised in southern Poland. Apart from the afore-said types, extensive current fallow crop, semi-subsistence agriculture – type Etm was practised in north-eastern Poland whereas market oriented, semi-commercial agriculture with livestock breeding prevalent – type Mmg – in Wielkopolska, Pomerania and Silesia (Fig. 8).

In Poland the spatial pattern of agricultural development was uneven in the years 1946 – 1960, war damages and the economic activity of new settlers in the western and northern territories of the country being major differentiating factors. All of them produced an impact upon the spatial distribution of the types of individual farming. The traditional, semi-subsistence type of agriculture, prevalent in 1938, was gradually transformed into semi-commercial type.

In 1960, traditional semi-subsistence agriculture – type Tmb was prevalent in a large part of the country, including its western and northern territories where it had been brought by settlers from other regions. Also, traditional, semi-commercial, mixed agriculture – type Tmm was important in western and west-central Poland just as semi-commercial agriculture with livestock breeding prevalent – type Tmk was in central and southern Poland. Apart from the afore-said types, traditional, secondarily semi-subsistence agriculture was practised within the perimeters of urban-industrial agglomerations and in the newly industrialized zones of central and southern Poland, whereas market oriented, semi-commercial agriculture with livestock breeding prevalent – type Mmg was practised in the central and north-western parts of the country (Fig. 9).

As a result of the gradual development of agriculture in the period 1961 – 1970 spatial distri-

bution of the types of individual farming was changed. Already in 1970, agriculture of the type Tmm was prevalent in the major part of the country: in western, northern and central Poland. And yet, both the share of traditional, semi-subsistence agriculture – type Tmb, practised in northern and east-central Poland and the one of semi-commercial agriculture with livestock breeding prevalent – type Tmk, practised in central and southern Poland, remained important. Market oriented, commercial, mixed agriculture – type Mmm was prevalent in western, northern and west-central Poland. The share of market oriented, semi-commercial agriculture with livestock breeding prevalent – type Mmg was large as well. Secondly subsistence agriculture – type Tmo, typical of the rural population relying on both agricultural and non-agricultural income sources, expanded within the perimeters of urban agglomerations and in the newly industrialized zone (Fig. 10).

As a result of accelerated growth of agriculture as well as considerable and varied changes in its structure spatial distribution of the types of individual farming also became substantially diversified. Although in 1975 market oriented, productive, commercial, mixed agriculture – type Mmm was already prevalent in Poland: in its western, northern and central parts, the ratio of traditional, semi-commercial, mixed agriculture – type Mmm, practised in north-central Poland, remained high just as the ratio of traditional, semi-commercial agriculture with livestock breeding prevalent – type Tmk, practised in central and southern Poland. Both the range and the ratio of traditional, semi-subsistence agriculture – type Tmb, practised in northern and east-central Poland, were reduced, just as the range and the ratio of traditional, secondarily semi-subsistence agriculture – type Tmo, practised within the perimeters of urban-industrial agglomerations and in the newly industrialized zones of the central and southern parts of the country. Market oriented agriculture expanded in western, northern and central Poland at the expense of traditional, semi-subsistence agriculture, and subsequently, of the semi-commercial, mixed one (Fig. 11, 12).

The changes in the structure and types of individual farming over the periods 1976–1977 and 1979–1983 were inconsistent and resulted from falling growth rate and slump in agriculture. The most affected were east-central territories of Poland of which traditional, undercapitalized and unevenly developed agriculture was typical. The expansion of market oriented agriculture came to a halt. In 1983, market oriented, commercial, mixed agriculture – type Mmm was either dominant or prevalent in a large part of the country, including its western, northern and central regions. Also, traditional, semi-commercial agriculture with livestock breeding prevalent – type Tmk, practised in central Poland, and semi-commercial agriculture with livestock breeding prevalent – type Tmk, practised in its southern and central parts, took relatively large shares. As a result of slump in agriculture its traditional types reappeared in a number of voivodships: semi-subsistence type – Tmb in north-eastern Poland, and secondarily semi-subsistence type – Tmo within the parameters of urban-industrial agglomerations and in the newly industrialized zones. Also, market oriented, semi-commercial agriculture with livestock breeding prevalent – type Mmg reappeared in north-eastern Poland, whereas small-scale market oriented agriculture with crop growing prevalent – type Mmp disappeared (Fig. 13).

In 1983, the downward tendency in agriculture was curbed and the sector began to grow at a slow rate again. This produced regional differentiation and changes in the types of agriculture. In 1988, market oriented, productive, commercial, mixed agriculture – type Mmm was prevalent in a large part of the country: in its western, northern, central and north-eastern territories. In central and eastern Poland semi-commercial agriculture with livestock breeding prevalent – type Tmk still had an important share, whereas within the parameters of urban-industrial agglomerations and in the newly industrialized zones of central and southern Poland the relative share of traditional, secondarily semi-subsistence agriculture – type Tmo remained considerable. Both the traditional, semi-subsistence agriculture – type Tmb and the semi-industrial, mixed one – type Tmm, were disappearing. On the other hand, market oriented, capital intensive agriculture with livestock breeding prevalent – type Mmw appeared in a number of northern voivodships. Also, market oriented, small-scale agriculture with livestock breeding prevalent – type Mmh, as well as the one with crop growing prevalent – types Mmp and Mmf, appeared occasionally.

In sum, important but regionally varied changes in the spatial distribution of individual farming produced substantial changes in the types of agriculture, their directions in various regions being different. The passage from traditional, semi-subsistence agriculture to the semi-commercial one, and subsequently to the market oriented one did occur, in spite of the fact that the direction of change in the years of stagnation and slump reversed from market oriented or semi-commercial to semi-subsistence or even secondarily semi-subsistence patterns of agriculture. All those trends either gained momentum or slowed down or even were not in evidence in various periods. Also, the course of changes in different voivodships was dissimilar.

Translated by I. Budzyńska

ИЗМЕНЕНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ СТРУКТУРЫ ИНДИВИДУАЛЬНОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ПОЛЬШИ. ПОПЫТКА СИНТЕЗА

Резюме

Данная работа представляет собой попытку синтетического описания изменений пространственной структуры индивидуального сельского хозяйства Польши — типов сельского хозяйства в 1938—1988 гг.

Тип сельского хозяйства является синтезом его внутренних черт, характеризующих само сельское хозяйство как сложный производственный комплекс, который сформировался в определенном окружении под воздействием определенных социально-экономических процессов. Тип определяется на основе соотношения всех существенных черт самого сельского хозяйства, черт, связанных с собственностью, социальными, организационно-техническими и производственными вопросами, структурой. Внешние черты, природного и неприродного характера, служат выяснению причин, почему данный тип сформировался в определенном месте и в определенное время.

В различные периоды и в разных регионах польское индивидуальное сельское хозяйство 1938—1988 гг. характеризовалось большим или меньшим сходством с рядом типомоделей, представляющих: традиционное, паровое сельское хозяйство — тип Etm; полунатуральное — тип Tmb; вторично полунатуральное — тип Tmo; традиционное, полутоварное, смешанное — тип Tmt; полутоварное с преобладанием растениеводства — тип Tmc и полутоварное с преобладанием животноводства — тип Tmk, а также рыночное смешанное сельское хозяйство тип — Mmt; рыночное с преобладанием растениеводства — типы Mmc, Mmp, Mmf и рыночное с преобладанием животноводства — типы Mmg, Mmw, Mmh. В отдельные периоды и в отдельных районах возникали различные комбинации этих типов, что позволяло судить о пространственной дифференциации сельского хозяйства и его развитии.

Происходящие изменения приводили к исчезновению одних типов и появлению на их месте и распространению других (рис. 1—6).

В 1938 г. на значительной части территории Польши преобладало традиционное, малоинтенсивное, малотоварное, полунатуральное сельское хозяйство типа Tmb. Значительна была также доля традиционного, полутоварного смешанного сельского хозяйства типа Tmt (центральная и западная Польша), а также традиционного, полутоварного сельского хозяйства с преобладанием животноводства типа Tmk (южная Польша). Было и экстенсивное, паровое, натуральное сельское хозяйство типа Etm (северо-восточная Польша), а также рыночное, полутоварное сельское хозяйство с преобладанием животноводства типа MMg (Великая Польша, Поморье и Силезия) (рис. 8).

Дифференцированное развитие сельского хозяйства в 1946—1960 гг., военные разрушения и освоение западных и северных земель населением из других регионов Польши проявилось в пространственной дифференциации типов индивидуального сельского хозяйства. По сравнению с 1938 г., происходил постепенный переход от традиционного, полунатурального сельского хозяйства к полутоварному.

В 1960 г. на значительной части территории страны преобладало традиционное, полунатуральное сельское хозяйство типа Tmb, которое было привнесено в западную и северную Польшу переселенцами. Значительна была также доля традиционного, полутоварного, смешанного сельского хозяйства типа Tmt (западная и центрально-западная Польша) и полутоварного сельского хозяйства с преобладанием животноводства типа Tmk (цент-

ральная и южная Польша). Было и традиционное, вторично натуральное сельское хозяйство типа Тмо (промышленно-городские агломерации и районы центральной и южной Польши, в которых проводилась индустриализация), а также рыночное, полутоварное сельское хозяйство с преобладанием животноводства типа Тmg (центральная и северо-западная Польша) (рис. 9).

В 1961 — 1970 гг. происходило постепенное развитие сельского хозяйства, что приводило к изменениям пространственной дифференциации типов индивидуального сельского хозяйства. В 1970 г. на значительной территории уже преобладало традиционное, полутоварное, смешанное сельское хозяйство типа Тmm (западная, северная и центральная Польша). Значительна была доля традиционного, полунатурального сельского хозяйства типа Тmb (северо- и центрально-восточная Польша) и полутоварного с преобладанием животноводства, типа Тmk (центральная и южная Польша). На территории западной, северной и центрально-западной Польши преобладало уже рыночное, товарное, смешанное сельское хозяйство типа Мmm. Значительной была также доля рыночного, полутоварного сельского хозяйства с преобладанием животноводства типа МMg. В промышленно-городских агломерациях и районах индустриализации развивалось вторичное натуральное сельское хозяйство типа Тмо, типичное для хозяйств, принадлежащих лицам, имеющим два рода занятий (в промышленности и в сельском хозяйстве — *прим, перев*) (рис. 10).

В 1971 — 1976 гг., в результате ускоренного развития сельского хозяйства и значительных и разнообразных изменений его структуры, произошли также значительные изменения в пространственной дифференциации типов индивидуального сельского хозяйства. В 1975 г. на территории Польши уже преобладало рыночное, смешанное сельское хозяйство типа Мmm (западная, северная и центральная Польша). Тем не менее по-прежнему значительной была доля традиционного, полутоварного, смешанного сельского хозяйства типа Тmm (центрально-северная Польша) и традиционного, полутоварного, с преобладанием животноводства, типа Тmk (центральная и южная Польша). Уменьшилась территория и доля традиционного, полунатурального сельского хозяйства типа Тmb (северная и центрально-восточная Польша), а также традиционного, вторично натурального, типа Тмо (промышленно-городские агломерации и районы центральной и южной Польши, в которых проводилась индустриализация). Произошла экспансия рыночного сельского хозяйства на территории западной, северной и центральной Польши и вытеснение оттуда традиционного, полунатурального, а затем — полутоварного, смешанного сельского хозяйства (рис. 11, 12).

В 1976 — 1977 и 1979 — 1983 гг., в результате приостановки развития сельского хозяйства и регресса, произошли разнообразные изменения структуры и типов индивидуального сельского хозяйства. Наибольшие изменения произошли на территории центрально-восточной Польши, где преобладало традиционное сельское хозяйство, недоинвестированное и находящееся на разных этапах развития. Регресс затормозил экспансию рыночного сельского хозяйства. В 1983 г. на значительной части территории страны преобладало рыночное, товарное смешанное сельское хозяйство типа Мmm (западная, северная и центральная Польша). Значительной была также доля традиционного, полутоварного, смешанного сельского хозяйства типа Тmm (центральная Польша) и полутоварного с преобладанием животноводства, типа Тmk (южная и центральная Польша). На территории ряда воеводств в результате регресса снова появилось традиционное, полунатуральное сельское хозяйство типа Тmb (северо-восточная Польша), а также вторично натурального типа Тмо (промышленно-городские агломерации и районы центральной и южной Польши, в которых проводилась индустриализация). Снова появилось рыночное, полутоварное сельское хозяйство с преобладанием животноводства типа Мmg (северо-восточная Польша), в то же время исчезло рыночное мелкое сельское хозяйство с преобладанием растениеводства типа Тmp (рис. 13).

Преодоление регресса в сельском хозяйстве в 1983 г., постепенное возобновление его развития и происходящие изменения привели к дифференцированным по регионам преобразованиям типов сельского хозяйства. В 1988 г. на значительной части территории Польши доминировало либо преобладало рыночное, продуктивное, товарное, смешанное сельское хозяйство типа Мmm (западная, северная, центрально- и северо-восточная Польша). По-прежнему значительной была доля полутоварного сельского хозяйства с преобладанием животноводства типа Тmk (центральная и южная Польша) и традиционного, вторично натурального, типа Тмо (промышленно-городские агломерации и районы центральной и южной Польши, в которых проводилась индустриализация). На грани исчезновения находилось традиционное, полунатуральное сельское хозяйство типа Тmb и полутоварное,

смешанное, типа Tmm. В то же время появилось рыночное, капиталоемкое сельское хозяйство с преобладанием животноводства типа MMw (ряд воеводств на севере Польши). Спорадически наблюдалось также рыночное мелкое сельское хозяйство с преобладанием животноводства типа Mmh и с преобладанием растениеводства, типы Mpr и Mmf.

В итоге в 1938—1988 гг. произошли значительные, хоть и дифференцированные по регионам, изменения типов сельского хозяйства. Происходил переход от традиционного, полунатурального сельского хозяйства к полутоварному, а затем — к рыночному, хотя в годы приостановки развития и регресса изменения нераз шли в противоположном направлении, от рыночного или полутоварного сельского хозяйства — к полунатуральному или даже к вторично натуральному. Эти процессы ускорялись, тормозились или прекращались, причем в разных воеводствах это происходило в разное время и очень по-разному.

Перевел Петр Козаржевский

Książki i czasopisma Ossolineum można nabywać w placówkach własnych Wydawnictwa:

- 50-106 Wrocław, Rynek 6
- 50-227 Wrocław, ul. Kleczkowska 44 (magazyn hurtowy i sprzedaż wysyłkowa)
- 80-855 Gdańsk, ul. Łagiewniki 56 (książki i muzykalia)
- 70-551 Szczecin, pl. Żołnierza Polskiego 1
- 90-447 Łódź, ul. Piotrkowska 181
- 31-110 Kraków, ul. Św. Jana 28 (sprzedaż detaliczna i hurtowa)
- 61-745 Poznań, ul. Marcinkowskiego 30 (róg 23-go Lutego)
- 00-634 Warszawa, ul. Jaworzyńska 4

oraz w księgarniach Ośrodka Rozpowszechniania Wydawnictw Naukowych PAN:

- 50-071 Wrocław, pl. Wolności 7, I p.
- 00-901 Warszawa, Pałac Kultury i Nauki
- 31-020 Kraków, ul. Św. Marka 22
- 61-725 Poznań, ul. Mielżyńskiego 27/29
- 40-077 Katowice, ul. Bankowa 14, paw. D, I p.
- 20-031 Lublin, pl. M. Curie-Skłodowskiej 5
- 15-082 Białystok, ul. Świętojańska 13.

Ponadto sprzedaż edycji ossolińskich prowadzą większe księgarnie naukowe (prywatne), w szczególności:

- 31-042 Kraków, Rynek Główny, 4; 00-068 Warszawa, ul. Krakowskie Przedmieście 7;
- 45-015 Opole, Rynek 19/20; 31-118 Kraków, ul. Podwałe 6; 87-100 Toruń, ul. Kościuszki 9.

Ossolineum zaprasza do współpracy księgarzy, agencje kolporterskie i odbiorców indywidualnych. Oferujemy możliwość zakupu handlowej ilości książek po cenach hurtowych bezpośrednio od Wydawnictwa (Dział Sprzedaży i Eksportu, Rynek 9, 50-106 Wrocław), na następujących warunkach: odbiór następuje własnym transportem lub przesyłką pocztową na koszt odbiorcy, a rozliczenie należności — gotówką lub czekiem potwierdzonym w banku (wpłata bezpośrednio do kasy Wydawnictwa). Przy zakupach na kwotę powyżej 10 milionów istnieje możliwość płatności przelewem na konto Ossolineum w terminie do 14 dni od chwili otrzymania towaru. Konto: Wielkopolski Bank Kredytowy IV O/Wrocław, 359209-1078.

Zamówienia na prenumeratę czasopism w kraju należy kierować do Centrali Kolportażu Prasy i Wydawnictw, ul. Towarowa 28, 00-598 Warszawa, lub bezpośrednio do Działu Sprzedaży i Eksportu Wydawnictwa, Rynek 9, 50-106 Wrocław.

OSSOLINEUM — YOUR CHEAPEST AND MOST RELIABLE SUPPLIER OF ACADEMIC BOOKS AND PERIODICALS

Ossolineum Publishing House offers a wide spectrum of periodicals, serial publications and books covering various fields of contemporary scientific research.

For orders containing more than 10 titles (copies) a rebate of 15–20% will be granted, by purchase of 50 titles (copies) the rebate will increase to 40%. For booksellers — 50% rebate. Subscriptions — 30% rebate.

No advance payment is required.

The invoice is payable upon receipt. Individual and wholesale orders for books and periodicals published by Ossolineum, should be sent directly to the publishers. Export Department, Rynek 9, 50-106 Wrocław, Poland. Our bank account for foreign currencies: Wielkopolski Bank Kredytowy, IV O/Wrocław — 359209-1078-151-6787.

WYDAWNICTWA IGIPIZ PAN
VARIA

- Bibliografia geografii polskiej 1984, 1990, s. 467, zł 4000, –**
Streszczenia prac habilitacyjnych i doktorskich 1986, 1987, 1988, s. 134, zł 300, –
Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce,
zeszyt 5. **Wieloarkuszowe mapy topograficzne Polski 1576–1870, 1984, cz. 1 s. 109, cz. 2**
tab. 220, zł 3500, –
- Katalog dawnych map Rzeczypospolitej w kolekcji Emeryka Hutten-Czapskiego i w innych zbiorach.**
Oprac. W. Kret, 1978 s. 164, 37 map., zł 140. – ;
t. 2, **Mapy XVIII wieku; Oprac. T. Paćko, D. Stachnal-Talanda, E. Gołąb (w druku).**

Institute of Geography and Spatial Organization, Polish Academy of Sciences, Conference Papers:

- 1 – **Restructuring of economies and regional development, Warszawa 1988, s. 156.**
- 2 – **Natural environment of suburban areas as development factor of big cities, Warszawa 1988, s. 184.**
- 3 – **The state, modes of production and world political map, Warszawa 1989, s. 186**
- 4 – **Problemy współczesnej topoklimatologii / Problems of contemporary topoclimatology, Warszawa 1990, s. 226, zł 1500, –**
- 5 – **Agricultural classifications. A review of methodology, Warszawa 1990, s. 69, zł 1000, –**
- 6 – **Global change regional research centres, Warszawa 1990, s. 181, zł 2000, –**
- 7 – **The impact of urbanization upon rural areas, Warszawa 1990, s. 272, zł 3000, –**
- 8 – **The processes of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe, Warszawa 1990, s. 322, zł 4000, –**
- 9 – **Przestrzenne problemy zdrowotności, s. 322, zł 4000, –**
- 10 – **Evolution of population and economic activities in urban regions, s. 168, zł 4000, –**
- 11 – **Geograficzne badania nad płodnością, Warszawa 1991, s. 123, zł 5000, –**
- 12 – **Restructuring and spatial strategy, Warszawa 1991, s. 203, zł 5000, –**
- 13 – **Impact des mutations structurelles sur le développement territorial en Europe, s. 215, zł 20000, –**
- 14 – **Sesja naukowa IGIPIZ PAN 1991 / Annual Conference 1991, s. 156, zł 20000, –**

WYKAZ ZESZYTÓW DOKUMENTACJI GEOGRAFICZNEJ

za ostatnie lata

1990

- 1 A. KOTARBA (red.) — Współczesne procesy morfogenetyczne w Polsce. Wybrane zagadnienia, s. 84, zł 2700,—
- 2-3 B. LUCHTER — Przestrzenne związki użytkowania ziemi w Krakowie, s. 90, zł 3600,—
- 4 M. KUCZMARSKI — Usłonecznienie Polski i jego przydatność dla helioterapii, s. 70, zł 2400,—
- 5-6 M. DEGÓRSKI — Warunki siedliskowe kateny ekosystemów leśnych na Wysoczyźnie Rawskiej (ze szczególnym uwzględnieniem dynamiki wodno-troficznych właściwości gleb), s. 206, zł 6500,—

1991

- 1 T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA (red.) — Wyniki badań bioklimatu Polski. Cz. II, s. 83, zł 6500,—
- 2 M. KLIMASZEWSKI — Progi strukturalne — paralele geomorfologiczne, s. 62, zł 5000,—
- 3-4 Z. RYKIEL (red.) — Studia z geografii społecznej, s. 132, zł 12 000,—
- 5 P. SZELIGA — Międzynarodowa zależność gospodarcza w świetle ujęć komplementarnych, s. 84, zł 8000,—
- 6 M. ROŚCISZEWSKI (red.) — Zmiany światowej przestrzeni społeczno-gospodarczej, s. 72, zł 8000,—

1992

- 1 M. BANACH, R. GLAZIK — Zbiornik Włocławski — niektóre problemy z geografii fizycznej, s. 69
- 2 R. PRZYBYŁAK — Stosunki termiczno-wilgotnościowe na tle warunków cyrkulacyjnych w Hornsundzie (Spitsbergen) w okresie 1978—1983, s. 107
- 3 E. NOWOSIELSKA — Teoria Christallera — prawda i mity (w sprawie nieporozumień pojęciowych), s. 77
- 4 R. SZCZĘSNY — Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa indywidualnego Polski w latach 1938—1988. Próba syntezy, s. 107
- 5-6 A. S. KOSTROWICKI (red.) — Wpływ urbanizacji na układy ekologiczne strefy podmiejskiej Warszawy, (w druku)